

Cap historiador es replantejarà el tema sobre noves bases fins Sanpere i Miquel. Aquest, que s'hi compromet molt més intensament que Pi i Arimón, farà la seva aportació documental ingent, però deixarà la llavor d'una interpretació inexacta que s'arrossegara fins avui mateix. Malgrat la quantitat d'aspectes que les recerques de Sanpere i Miquel han aclarit, el motiu que les impulsava en limitarà l'abast; i algunes de les afirmacions conclusives, que són les que han aconseguit major projecció, resulten de fet deformacions greus de la realitat històrica.

En efecte, el paràgraf que més difusió ha aconseguit ha estat aquell fragment de "El fin de la Nació Catalana", ja reproduït a les pàgines precedents (131), en el que nega la importància econòmica i mercantil de l'àrea enderrocada, nega que fos el barri més ric de la ciutat ja que, contràriament al que deia Pi i Arimón, no hi vivia la "gente de distinción", ni hi havia els fabulosos jardins que aquell descrivia..., i acaba afirmant: "destruyen los libros de las valoraciones la leyenda de la riqueza industrial y urbana del barrio" (132).

A partir de Sanpere i Miquel, ningú ha tingut l'interès d'abordar amb nou material i sobretot amb una nova perspectiva el problema, de tal manera que el paràgraf de Sanpere i Miquel ha quedat sovint com l'última paraula sobre el tema.

No es discuteix que el Marquès d'Ayerbe hagués exagerat desmesuradament el valor del barri, però des d'una perspectiva global, i exposats els fets, no es pot negar la importància urbana, mercantil i industrial de l'àrea enderrocada. Això sembla especialment evident quan coincideixen tots els contemporanis,

siguin afectats pels enderrocaments, siguin funcionaris lligats al nou règim. En el nostre cas, tenim a més el suport de la imatge de la ciutat que ens restitueixen els fogatges i el cadastre.

Des de Pi i Arimón fins a Sanpere i Miquel (i per tant fins avui mateix), l'avaluació de l'àrea enderrocada s'ha fet recolzant-se sobre pocs criteris: els monuments demolits, les cases senyorívoles afectades i el nombre de cases desaparegudes. Efectivament, en general s'ha concedit la màxima importància a la desaparició dels edificis religiosos, sigui per motius pietosos, sigui des d'una perspectiva "monumental".

La consideració dels edificis religiosos com a elements urbans de primer ordre serà compartit pel contemporanis, des de les autoritats borbòniques fins a Serra Postiu (133). Aquesta serà la tònica que seguiran la majoria d'historiadors. Pi i Arimón i els seus epígonos, i especialment Bruguera que era prevere, concediran la major importància a aquests enderrocaments concrets. Bofarull arriba a considerar el màxim signe de l'esperit venjatiu de Felip V que els enderrocaments es fessin "... sin perdonar tan siquiera los templos y demás establecimientos de piedad" (134).

Sanpere i Miquel, per la seva banda, considerarà els edificis singulars com a única cosa destacable en un barri sense gran valor. Aquesta visió serà represa per Carreras Candi qui, quan exposa els efectes de la Ciutadella, comenta que el monarca "... ordenà derrocar lo barri de la Ribera ab les dues esglésies i monestirs de Santa Clara i de St. Agustí i demás edifi-

cis de menys importància..." (135). Aquesta curiosa visió de les demolicions, alimentada per una perspectiva d'historiador de l'art, queda rubricada quan afirma: "... l'únic monument que quedà en peu, com a record perdurable del troç de ciutat desaparegut, fôu la torra de Sant Joan...".

Dintre d'aquesta concepció "monumentalista" de la ciutat s'ha deplorat sovint la pèrdua de dues mostres claus del gòtic a Barcelona: Santa Clara, com a exemple del primer gòtic; Sant Agustí, de l'últim. Des d'un punt de vista pròxim, s'han jutjat altres pèrdues per la seva antiguitat i significat religiós: és el cas de l'hospital de Santa Marta i de l'església de Santa Eulàlia del Camp. S'han mencionat amb menys èmfasi el convent dels clergues menors, la capella de Montserrat i la confraria i capella del Sant Esperit, d'estils malconeguts i amb atributs d'antigor o noblesa més dubtosos (figs.261 i 262).

Al marge dels edificis de pietat, s'ha fet esment de les possibles cases senyorívoles, com la casa i jardí del Cònsul d'Holanda, que descriu Serra Postius, o les cases del Conde de Ròbres, Ponsich, Montoliu, etc., que mostra el Llibre de les Valoracions. De fet, Sanpere i Miquel només les comenta per dubtar del seu autèntic valor (136).

S'obliden sempre aquells grans edificis amb funcions precises de caràcter menys noble i probablement menys "artístic", tals com la cofradia dels Corders, o la casa del "roldó" dels blanquers... (137), i sobretot s'obliden sistemàticament aquelles infraestructures que hem vist greument afectades, com l'escorxador, el molí de l'hort d'en Pujol, les "oficines" dels

blanquers, la pescateria, les raveneduries de pesca salada del carrer d'en Caldes, etc.

Sense negar el valor urbà d'algunes arquitectures singulars, per altra part evident, si considerem les proporcions dels enderrocs no sembla massa útil entretenir-se dirimint el valor estètic de cases i monuments com ha estat bastant habitual. Sembla més important intentar d'establir, amb un grau suficient de precisió, i com a primera etapa, el nombre de cases enderrocades; no tant per esgrimir una xifra definitiva com per tenir un instrument que contribueixi a mesurar l'efecte de les demolicions.

El problema és que, fins avui, cap estudiós s'ha preocupat realment per l'impacte de la Ciutadella sobre la ciutat. L'interès s'ha centrat en mostrar les derruccions com a imposició brutal, injusta, fins i tot venjativa..., o en el cas de Sanpere i Miquel i del propietaris afectats, en obtenir el preu de les cases. S'han adoptat, així, perspectives extremadament limitades que obliden la dimensió urbana i que necessiten una revisió.

Per intentar restituir una imatge més fidel del valor urbà del barri, i considerant les limitacions que imposa l'anàlisi documental, s'assajaran aquí noves pautes de valoració. Primer, a través de la quantificació d'aquells aspectes que ho permetin; després, avaluant a partir d'indicis diversos aquelles qüestions que l'anàlisi quantitativa sigui incapaç de reflectir.

3.5.2. Pautes per a una aproximació quantitativa

a. El nombre de cases

Generalment, les aproximacions quantitatives al impacte de la Ciutadella sobre la ciutat s'han limitat al càlcul del nombre de cases afectades. El nombre de cases no és un mal indicador: si pensem a les extraordinàries fluctuacions de la població, i per tant de l'ocupació de les cases, hem de creure que el recompte dels immobles serà un indicador sempre més interes-sant.

Resulta, però, bastant inútil limitar-se a les xifres absolutes; més encara quan aquestes varien segons l'autor o les fonts que es consulten. Aquestes quantitats, a més, al no estar referides a la globalitat de la ciutat, ni a les dimensions del sistema urbà de principis del segle XVIII, queden en gran mesu-ra orfes de significat.

Es precisament per això que no es para gaire atenció al bell de xifres que donen els diversos autors: Pi i Arimón exhibeix 665 cases en un paràgraf, per parlar de 1.800 al cap d'unes pàgines. Serra Postius, en canvi, en suma 1.200, Pierre Vi-lar parla de 800, Bofarull i Capdevila de 1.262, Pau Vila en considera 900, mentre que per Soldevila s'en van enderrocar mol-tes més de 900.

De fet, però, si anem a les fonts, observem que tots a-quests autors es basen fonamentalment en el Memorial de la par-ròquia de Santa Maria del Mar, en el que la relació que es dona

suma 1.202 cases i 5.702 persones de comunió, i en el Llibre de les Valoracions, que en relaciona 814. No expliquen els diversos autors amb quins criteris modifiquen aquestes quantitats; sens dubte, però, la comparació de les dues xifres amb el cadastre i les avaluacions de Verboom aconsellen, efectivament, una revisió.

Verboom, en una de les seves respostes a la cort, comenta que "la cuenta que yo he sacado de las que estaban en pie quando se empezó a delinearla (la Ciudadela) no consistía sino en unas 640 casas que todas han sido reconocidas y registradas; (...) de forma que no hay razón, en decir que el número de las casas que se han demolido ú se han de demoler por razón de la Ciudadela, consiste en 1.202 casas" (138). Per la seva banda, al Llibre de les Valoracions la suma de 814 unitats no es pot i identificar automàticament amb una suma de cases, ja que cada unitat rep el tractament de "cases", en plural.

Amb aquesta base no resulta estrany que les xifres quedin indeterminades. Per entendre les diferències cal veure quins van ser els criteris en el moment de confeccionar cada una de les sumes.

Pel que fa a les quantitats que aporta la parròquia s'ha de creure, amb Verboom, "que bien puede ser, que el número de 1.202 casas que suponen se han derrivado, ú se han de derrivar, para la Fabrica de la Ciudadela, correspondia a la Gente que dicen habitava en ellas, antes que hubieran resuelto a defenderse" (139). Les quantitats de la parròquia són extretes, sense cap dubte, d'alguna llibreta de comunió; i quasi amb tota seguretat,

com pensa Verboom, d'una llibreta anterior al setge, quan la ciutat havia arribat a una de les seves màximes cotes demogràfiques. De tal manera que en resultava una xifra convincent per emfasitzar la gravetat de les demolicions.

El criteri de Verboom era molt diferent i, així, només comptava les cases ensorrades en el moment de projectar la Ciutadella. Per la seva banda, el Llibre de les Valoracions comptava cases aixecades i enderrocades, però deixava exclosa una part de l'àrea afectada, que havia estat demolida pels mateixos barcelonins en l'últim i desesperat intent de defensar les bretxes que els exèrcits borbònics havien obert a les muralles.

En tenim notícia a través del propi Verboom: "pero como en el sitio hicieron ellos mismos saltar gran cantidad de casas con Pólvora y derribaron otras a la mano, para hacer la cortadura ó cordón que llamaron el qual se extendía desde detrás de la Puerta Nueva hasta la muralla de la Mar entre el baluarte de levante y el de mediodía, para defenderse dentro de la ciudad" (140).

Si, per una banda, tenim criteris diversos a l'hora de comptabilitzar les cases, el mateix terme "casa" es mostra excessivament ambigu: s'ha vist pel Llibre de les Valoracions i es pot fer extensiu al Memorial de la Parròquia, a les xifres de Verboom i al mateix cadastre.

Pel que fa al nombre de cases esgrimit per la parròquia, per l'experiència que es té de les llibretes de comunió, sembla clar que, per un període com aquest, el recompte de cases no es prou precís; es pot fer passar "família" per "casa", la qual co

sa queda ben palesa amb una comparació entre cadastre i parròquia de Sant Just, feta carrer a carrer i casa per casa. I en quant a la suma de Verboom, s'ha de dir que, sens dubte, té menys interès per què es tracta d'una xifra totalment "conjuntural".

En efecte, seguint el mateix criteri que ens feia considerar la casa com a un bon indicador, les extraordinàries fluctuacions de la població durant tot el període precedent i la permanència extraordinària dels pesos demogràfics per àrees (141), sembla vàlid el punt de vista del Vicari perpetu i comuns de la parròquia. Per què el nombre d'habitants és totalment conjuntural: de la mateixa manera que la ciutat, en un moment tan difícil, pot sofrir una forta davallada de població, o un apinyament per motiu de les derruccions, en els moments favorables té un gran poder de recuperació. En aquesta tesitura, les cases enderrocades per les bombes, esparses per tota la ciutat, encara que temporalment inútils, mantenen tot el seu valor potencial; en canvi, les derruccions provocades per la Ciutadella són un fet irreversible que suposa una alteració d'aquells equilibris espacials que la ciutat mantenia, tot i les fluctuacions demogràfiques.

La xifra de Verboom ens aproxima, per tant, a l'ordre de magnitud de les derruccions provocades durant el setge i assalt, a l'àrea considerada, però té poc interès de cara a establir els efectes de la Ciutadella. És en canvi fonamental l'anàlisi de les quantitats que ofereixen el Memorial de la parròquia, el Llibre de les Valoracions i el Cadastre, en el que hi consten

les tres línies definides per Verboom, de cara a l'establiment de les fases de derruïció. El cadastre serà justament el que ens permetrà d'unificar els criteris de recompte, reduint tots els valors a una mateixa base.

Amb aquestes dades i realitzats els càlculs que figuren a l'Apèndix 6, s'obtenen els següents resultats:

. cases enderrocades a conseqüència de la "cortadura"	
a la parròquia de Santa Maria del Mar	50
a la parròquia de Santa Eulàlia	35
. cases que figuren en el Llibre de les Valoracions	
i no en el Cadastre	419
. cases que figuren en el Llibre de les Valoracions	
i en el Cadastre	445
. cases enderrocades segons el Cadastre i que no figuren	
al Llibre de les Valoracions	32
. Total de cases afectades dintre muralles	981
. Cases afectades fora muralles (Santa Eulàlia)	35

Relacionant aquestes quantitats amb les totals del cadastre, obtenim que l'àrea afectada dintre muralles suposa un 16,92% del total de la ciutat. S'observa també que, en el moment de confeccionar el Cadastre, ha estat enderrocat ja un 8,7% de l'àrea dintre muralles.

Potser més significativa que la relació amb el total de la ciutat és la comparació amb el sistema urbà del Principat.

En efecte, aplicant el coeficient "habitants per casa" del cadastre, que és el que hem utilitzat en els càlculs, resulta que al nombre de cases enderrocades corresponen uns 6.380 habitants potencials; el que "equivaleix" a la desaparició d'una ciutat de segon ordre de la Catalunya d'aleshores: és a dir, d'una ciutat del nivell immediatament inferior al de Barcelona, com Girona, Vic, Mataró, Tortosa, Reus, etc.

Cal creure, per tant, que l'impacte de la Ciutadella superarà el marc estrictament barceloní, que és el que aquí es tractarà, per repercutir d'alguna manera també a nivell de sistema urbà. Mes encara si considerem que al sector afectat per les demolicions viu una població quasi íntegrament dedicada a les activitats comercials i de producció: una part important de l'autèntic motor de la ciutat.

b. Els desplaçaments

El caràcter supraurbà dels efectes de la Ciutadella es manifesta en abordar el tema dels desplaçaments que provoca. El trasllat de famílies d'un domicili a l'altre i d'una ciutat a una altra no eren una cosa nova. Sabem avui que a les ciutats d'antic règim el fluxe d'entrada i de sortida dels habitants era molt més considerable del que fins fa ben poc s'havia acceptat. El que provoca la Ciutadella, però, és un augment brutal del nombre de desplaçats.

Encara que fa difícil de mesurar i d'establir quina és la destinació dels habitants afectats, tenim almenys la possibilitat de conèixer, per la primera tanda d'enderrocs, si aquests

van marxar o van quedar-se a la ciutat, i on es van instal·lar els qui es van mantenir dintre muralles.

Efectivament, la comparació del Llibre de les Valoracions amb el Cadastre permet una primera aproximació als desplaçaments dels habitants afectats. Es tracta dels propietaris que han sofert la derruïció de llurs cases en la primera fase de les demolicions. Cases que van ser valorades entre el 29 de juliol de 1715 i el 15 d'agost del mateix any, i els propietaris de les quals es poden buscar en el cadastre de 1716, per comprovar, d'antuvi, si s'han quedat a la ciutat (Apèndix 7).

Són evidents les limitacions del càlcul: es tracta només dels propietaris que, com sabem, constitueixen el sector menys mòbil de la població, i només afecta a les primeres derruïcions. Per això mateix, resulta encara més significatiu que únicament entorn a un 30% d'aquests propietaris es trobi dintre les muralles el 1716.

Considerant que els habitants instal·lats a les barraques de mar seran una proporció escassa (142), es pot considerar que, pel cap baix, d'un ordre del 50% dels afectats s'haurà vist obligat a desplaçar-se a d'altres poblacions, en les quals els vincles familiars o les possibilitats professionals els fessin possible d'instal·lar-s'hi. Procés anunciat ja en el Memorial de la parròquia de Santa Maria i confirmat per Alós (143).

Per altra banda, s'observa, segons els oficis, un comportament diferent pel que fa als desplaçaments. Els oficis més nombrosos entre els analitzats s'aproximen al comportament de

la mitjana: un 31% dels carnissers, un 34% dels mariners es mantenen dintre muralles (per a la mitjana un 30%). Els pagesos queden per dessota d'aquesta xifra: només resta un 28%, el que no ha d'estranyar si es considera que s'han perdut també les hortes fora muralles. En canvi, els fusters i els mestres de cases, que tenen majors facilitats per quedar-se, ja que s'han de reparar els danys de la ciutat i s'està construint la Ciutadella, es quedaran en un 50% dintre muralles, com mostra el cadastre de 1716.

Encara més significatiu és veure el barri al qual es dirigeixen els afectats. Més d'un 90% dels que es queden a la ciutat va a parar als barris 4 i 6 (un 65,2% al barri 4 i un 25,6% al barri 6), a la zona més pròxima a la Ciutadella; i el que encara és més destacable, un 37% s'instal·la justament dintre el sector que no trigarà gaire a ser enderrocat (fig.265).

En la mateixa línia que ens revela la comparació entre el Llibre de les valoracions i el cadastre, la simple localització d'alguns oficis singulars, tal com els ofereix el cadastre, ens porta a conclusions similars. Aquest és el cas dels pescadors que, comparada la situació de 1516 i 1716, presenten pautes de localització quasi idèntiques en aquelles illes encara no afectades, i una dispersió entre els barris 4 i 6 que sembla clarament atribuïble als efectes dels primers enderrocaments (figs.172 i 173).

Els blanquers, al seu torn, encara que no han estat directament afectats per la Ciutadella, han sofert les derruccions del setge i l'amenaça de demolició: la comparació entre 1516 i

1716 mostra una davallada molt substancial d'aquest ofici i, de retruc, de tot el sector del cuiró (144). Les necessitats infraestructurals per l'adobat de les pells deu forçar a gran nombre de blanquers a buscar altres ciutats que els permetin de seguir treballant el seu ofici, o a renunciar a la pràctica d'aquest (figs.177 i 178).

És remarcable, així mateix, en l'anàlisi dels desplaçaments, el veure que un 30% dels que es poden localitzar al cadastre s'instal·len a cases on ja hi conviuen més de dues famílies; amb el cas extrem de tres grans cases al carrer de Montcada que s'han convertit en l'allotjament de 34 famílies. Cases grans sovint afectades per les bombes de les quals es treu la màxima rendibilitat en un moment en el que és escassa la vida de baix lloguer.

Totes aquestes observacions coincideixen, de fet, amb les notícies que ens proporcionen els contemporanis, des del Memorial de la parròquia, passant pels informes d'Alós, fins alguns paràgrafs del mateix Serra Postius. Aquesta coincidència confirma les xifres obtingudes i les afirmacions d'aquells.

La quantificació de les dades documentals ens ofereix, quan es pot aplicar, sempre imatges més precises i més segures, però té límits evidents. Caldrà prendre en consideració, a més, totes aquelles informacions més o menys disperses documentalment, que permetin de completar una avaluació integrada dels efectes de la Ciutadella.

c. L'evolució dels preus de la construcció: un problema demogràfic o un problema econòmic

Abans, però, de passar a aquesta valoració que integri els assajos de quantificació amb una aproximació més qualitativa, cal plantejar un dels arguments que amb més força es poden esgrimir per a demostrar l'escàs impacte de la Ciutadella. Resultat d'un treball impecable i perfectament quantificat porta la rúbrica, a més, de Pierre Vilar.

En efecte, Pierre Vilar, en el seu estudi de l'evolució dels salaris de la construcció durant el segle XVIII (145), observa que si entre els anys 1714 i 1715 es nota una punta que reflecteix les necessàries reconstruccions després del setge, a partir de 1716, quan s'haurien d'acusar intensament la construcció de la Ciutadella i la formació de noves vivendes amb motiu dels enderrocaments, els salaris tendeixen a baixar. L'episodi de la Ciutadella no provoca l'esperable febre constructiva, el que no deixa de semblar sorprenent considerada la seva envergadura i els efectes que provoca.

Pierre Vilar ho resumeix així: "... res no ens permet descobrir, el 1717 i el 1718, al moment viu de la demolició, una alça dels lloguers o dels valors de construcció (salaris, materials), corresponent o bé a un constrenyiment de la població, o bé a un esforç de construcció... És a dir que l'amputació material de Barcelona, al període 1715-1718, devia correspondre a una disminució paral·lela del nombre de barcelonins" (146). Una resposta probablement massa senzilla, considerada la complexitat de l'estructura urbana.

Es poden buscar múltiples causes per explicar l'observació de Pierre Vilar. En cap cas, però, és admissible l'ús d'aquest argument per considerar com a poc important l'impacte de la Ciutadella. Efectivament, l'evolució dels preus tal com la ofereix Pierre Vilar és un bon indicador per calibrar els efectes immediats de la Ciutadella, però cal contraposar-la a les altres notícies que tenim.

En primer lloc, sembla necessari recordar que si bé baixen els salaris dels mestres d'obres (entre 1715 i 1718 queden reduïts al 87,5%), baixa encara més l'índex general de preus (calculat pel propi Pierre Vilar: es redueix en els mateixos anys al 75,4%), i encara baixa més agudament el producte bàsic: el blat (es redueix al 65,3%). El que fa ja que en termes de poder adquisitiu s'enregistri més aviat una puja dels salaris (de l'ordre d'un 16% o més). Pel que fa als salaris dels manobres semblen seguir l'índex dels preus, el que tampoc és sorprenent per què el seu salari es devia aproximar al mínim vital, cosa poc estranya en un moment de greu depressió econòmica i per una mà d'obra que no necessitava cap qualificació especial.

Establert aquest punt de partida, tres factors contribueixen a que no es marqui més agudament en l'evolució dels preus l'impacte de la construcció de la Ciutadella. Primerament, s'ha de pensar en l'explicació que avança Pierre Vilar: la disminució de la població sempre atenuarà la pressió demogràfica sobre el "parc de vivendes", limitant la necessitat de reedificar les cases, el que explicaria la manca d'una més intensa activitat constructiva.

Amb tot, sembla millor evitar les relacions lineals entre cases derruïdes i davallada demogràfica. És cert que els en^uderrocs no impliquen immediatament la desaparició de totes les cases disponibles -es mantenen cases en ruïnes i cases intactes per llogar- però sabem que al mateix temps hi ha sectors urbans que es densifiquen.

Comprovat a través de l'anàlisi dels desplaçaments, sembla clar que a una gran porció dels afectats li serà més fàcil abandonar la ciutat i establir-se a poblacions amb les que es mantinguin vinculacions familiars o que ofereixin possibilitats professionals, abans que quedar-se a Barcelona. La pressió demogràfica sobre la resta de la ciutat no serà el producte de la necessitat de resituar un 17% de la població total, sinó probablement i aventurant una aproximació, de l'ordre d'un 8% com a màxim: en tot cas, però, existirà una certa pressió demogràfica que es traduirà bàsicament en una densificació de l'àrea pròxima al sector enderrocat, el que queda confirmat per les proves documentals.

Aquí cal considerar l'altre factor que atenua l'impacte de la Ciutadella sobre l'evolució dels preus (no sobre la ciutat): el baix moment econòmic que passa Barcelona. "El 1714 i 1715, la Junta Superior de Gobierno, òrgan provisional del Principat havia reconegut la paràlisi dels intercanvis i de la producció...", i fins ben entrats els anys 20 no es començaran a notar els símptomes d'una reactivació.

La situació econòmica extremadament difícil i els efectes dels allotjaments i del cadastre, que gravitaven sobre les

cases, faran que les alternatives a les derruccions tampoc comportin un gran moviment en la construcció. Ni les barraques de mar, ni la densificació del sector pròxim a l'Esplanada impliquen una intensa i immediata activitat constructiva. En una primera etapa, les famílies es limitaran a encabir-se en una mateixa casa, i a mesura que les possibilitats econòmiques ho permetin procediran a la seva habilitació, amb obres diverses que es van realitzant en el temps (147).

La construcció de la Ciutadella sí que imposa una molt important activitat constructiva, però cal suposar que a conseqüència de la història recentment anterior, el gremi de la construcció devia estar sobredimensionat en relació a la població total de la ciutat. Es pot recordar la quantitat de derruccions sofertes pels bombardejos de 1705-1706, l'extraordinari creixement demogràfic que s'enregistra durant la guerra i la lògica necessitat d'assegurar les fortificacions de la ciutat. El cert és que, quan en agost de 1719 es considerin acabades les obres de la Ciutadella, es sol·licita immediatament la promoció d'obres públiques per absorbir una mà d'obra i un sector de la construcció que quedarà ben aviat sense feina (148).

En aquest mateix sentit, la comprovada mobilitat de l'època, molt superior a la generalment admesa, deu fer suficientment flexible el mercat de treball com per que no es marquin tan brutalment les conjuntures estrictament locals. Coneixem els Bandos obligant als integrants d'oficis de les diverses poblacions catalanes a participar en l'edificació de la fortalesa; acabada aquella, és probable també una certa dispersió dels tre

balladors de la construcció buscant possibilitats de feina.

Finalment, convé insistir en que un atenuadíssim impacte sobre l'evolució dels preus no significa necessàriament una absència d'impacte sobre la ciutat; i això és així fins i tot suposant el cas extrem que apunta Pierre Vilar, és a dir, l'equivalència entre derruccions provocades per la formació de la Ciutadella i disminució demogràfica de la ciutat: hem de tenir presents una vegada més les habituals fluctuacions demogràfiques d'una ciutat d'antic règim.

El nombre d'habitants és una funció extremadament variable que depèn de la conjuntura; a les grans davallades poden seguir ràpides recuperacions, i durant la resta del segle aquestes recuperacions aniran consolidant un creixement que portarà la ciutat a cotes demogràfiques mai vistes en el passat. És per això que els efectes de la Ciutadella se veuen atenuats quan la població està en el punt baix inicial, però s'acusaran en canvi fortament en el moment que el creixement de la població es vagi consolidant.

3.5.3. Aproximació a una avaluació qualitativa

a. El valor funcional del sector demolit

A partir d'algunes apreciacions quantificades, s'han pogut analitzar aspectes essencials per mesurar els efectes de la Ciutadella; han quedat, però, fora del nostre angle de visió aspectes no menys essencials, que hem vist reflectir-se amb força

en la simple relació dels fets històrics. Per abordar-los, caldrà primer preguntar-se qué s'entén per barri de la Ribera.

Efectivament, és difícil saber de quina àrea de la ciutat es parla quan s'esmenta el "barri de la Ribera": es tracta d'un gran barri amb centre en el Born i Santa Maria del Mar i de límits imprecisos, de l'àrea estricta de les illes de la Ribera o de tota l'àrea demolida?. De fet, quan es parla dels enderrocés és freqüent identificar barri de la Ribera i àrea demolida. En general, l'ambigüetat i la falta de precisió en l'ús de la denominació de "barri de la Ribera" ha creat freqüentment confusions que es poden evitar, en el nostre camp d'estudi, obviant simplement les definicions i estudiant directament les característiques del sector demolit.

L'anàlisi de l'estructura urbana mostra que l'àrea enderrocada no constitueix ni una unitat sociològica, ni una unitat funcional en ella mateixa. Cal evitar, doncs, les avaluacions en bloc i estudiar, en canvi, les subzones de l'àrea enderrocada, posant-les en relació amb el conjunt de la ciutat. Es veu així que, d'un costat, la zona demolida no és un "barri" homogeni (que es pugui considerar simplificadament "ric o pobre"), sinó una realitat complexa. De l'altre, aquesta àrea no és un fragment urbà, un "percentatge" de ciutat, sinó una zona amb funcions ben determinades i de molt pes en el conjunt urbà. Del que es dedueix que cal estudiar l'àrea enderrocada en la seva heterogeneïtat i referir-la sempre a la ciutat globalment considerada.

La primera aproximació la dóna la visió de la distribu-

ció de densitats i riquesa, que permet una inicial valoració dels pesos de l'àrea demolida (figs.266 i 267). En línies generals, s'aprecia en aquesta zona una part densa, petita, però molt valorada en el conjunt urbà (Born, carrer del Pla d'en Llull, Bonaire, etc.), i una altra extensa, molt densa i de baix nivell econòmic (a la dreta del Rec i a la Ribera), que destaca per la seva importància demogràfica dins el conjunt de la ciutat. La superposició, per tant, de densitat i riquesa per fila ja una primera idea del sector enderrocat.

Densitat i valor de les cases són el resultat d'una estructura urbana consolidada a través del temps, ja coneguda gràcies als fogatges i al Cadastre. El nervi d'aquesta estructura urbana està format per les relacions funcionals que es tradueixen en una organització espacial de les activitats i dels signíficats urbans, i que comporten un grau considerable de segregació social (149). L'anàlisi de les funcions urbanes palesa fins a quin punt és enganyós el mesurar els efectes de la Ciutadella considerant exclusivament la dimensió i el preu de les cases.

Ja hem vist el pes extraordinari de l'àrea enquadrada entre la plaça de l'Àngel, la Bòria, el Rec, la Ribera, el Portal de Mar i entorn als Encants. És, indiscutiblement, l'autèntic motor de la ciutat: la seva part més dinàmica i activa, que concentra producció i comerç, puntals d'una aglomeració com Barcelona. La formació de l'Esplanada imposarà una amputació traumàtica d'aquest sector vital de la ciutat.

En efecte, algunes infraestructures claus de la ciutat

-el Rec, el port, les àrees tradicionals de mercat- fixen en aquesta zona elements importants: és el cas dels molins, de les adoberies, de l'escorxador, de la pescateria i reveneduries de pesca salada, dels hostals i tavernes, etc. L'ur d'erruccion afecta a nombrosos oficis concentrats entorn a aquests elements (blanquers, corders de viola, carnisers, percadors, mariners, calafats, traginers de mar, revenedors, hostalers...) i fa desaparèixer així sub-àrees amb funcions urbanes ben determinades (les zones d'hostals i tavernes als voltants del carrer Gensana, Borney i façana de la Ribera, part de l'àrea comercial del Born, tota la del Borney, carrer d'en Caldes i esquerra de les illes de la Ribera, la zona industrial del Rec, etc.

Cal només observar la reacció de la ciutat a les demolicions, per constatar la rigidesa de l'estructura urbana consolidada al llarg de la història de la ciutat. Aquesta història ha produït, com a conseqüència fonamentalment del valor funcional i urbà de l'àrea que tractem, una immensa inversió en "capital urbà", en una zona relativament petita. El projecte del barri de Sant Pau, amb les esperances que hi depositen les autoritats i el seu posterior fracàs, és un episodi el suficientment il·lustratiu, que mostra al mateix temps una certa incapacitat d'entendre la lògica de la ciutat per part dels enginyers militars o la incapacitat de compaginar dues lògiques diverses.

La resposta espontània de la ciutat no fa altra cosa que emprar recursos ja experimentats en el passat: l'aixecament d'una àrea marginal de barraques a la platja del moll i la densificació de l'àrea urbana pròxima al sector demolit. Recursos que

mantenen, tant com és possible, el pes tradicional del nucli dens i actiu de la ciutat, fins al punt de "preferir" el desplaçament a altres aglomeracions, abans que domiciliar-se a barris allunyats del centre efectiu de la mateixa Barcelona.

Els valors econòmics, demogràfics i funcionals dels punts afectats queden ben reflectits al Memorial de la parròquia de Santa Maria del Mar: "... eran y son los más poblados de la ciudad por estar situados en el paraje del comercio y vecino al mar haciendolos apreciables a la conveniencia de tener muchos mesones y los principales almacenes de pesca salada, aceite y otros que será grave dificultad el componerlos en otro paraje de la ciudad". De fet, Verboom i Alós ratificaron implícitament i explícita la versió de la parròquia. Alós és potser qui ho confirma més clarament: "no hay duda que el barrio de las huertas de San Pablo es el mas extraviado del comercio y concurso de la Ciudad, porque aquel principalmente depende de las Puertas del Mar, Plaza mayor nombrada Borne, y circunferencia del Real Palacio en la que se hallan todos los Almacenes de género, y los grandes Edificios de la Real Aduana, Lonja del Mar, Pescaderia, Plaza pública de Granos, y otras oficinas que han sido muy costosas" (150).

Aquests testimonis, especialment el d'Alós que és funcionari fidel del nou règim, fan encara més incomprensible el paràgraf ja transcrit (151) de Sanpere i Miquel en el que nega el valor "industrial" i "urbà" del barri.

b. La funció simbòlica

Independentment, però, dels valors econòmics, demogràfics,

comercials o industrials, no es pot oblidar que la ciutat és una estructura carregada de significats, i amb elements urbans, relacions i continguts que afecten decididament el pla simbòlic. Si això és plenament reconegut en les anàlisis de la ciutat actual, és encara molt més acusat en les ciutats pre-industrials, en les que coincideixen una molt superior estabilitat dels valors i una molt superior invariabilitat del paisatge urbà. En aquestes ciutats, els significats dels seus "monuments", elements i espais urbans són fruit d'una decantació històrica de segles.

Són múltiples els testimonis que palesen la presència del passat (remot de diversos segles) en la vida quotidiana. Es palpa fàcilment una "consciència històrica" en la qual hi és absent qualsevol velleïtat crítica, però que és una ben clara força actuant (152).

Els edificis de la Ciutat, els edificis de Pietat, les muralles..., són autèntics elements de referència, signes permanents d'una història de la ciutat que conviu activament amb el present. La memòria històrica no es concentra, però, únicament en les grans arquitectures: els espais urbans, els llocs, poden adquirir una significació igualment intensa. L'exemple clar el dona el Born, ja citat diverses vegades en aquest text per remarcar els seus valors simbòlics. L'anàlisi d'aquest espai urbà pot servir per comprendre l'enorme inversió simbòlica que s'opera amb la construcció de la Ciutadella i l'immens impacte psicològic que aquesta inversió devia causar als habitants de la ciutat.

En efecte, el Born és el nucli tradicional de l'àrea més

activa, però al mateix temps compleix una funció simbòlica central a escala urbana. El Born és la plaça de "tota" la ciutat: mercat per una banda, escenari de celebracions del caire més divers per l'altra, Alós l'equipara a una "plaza mayor".

No resulta sorprenent que quan l'Arxiduc decidí aixecar un obelisc a major glòria de la verge de la Concepció, per la seva victòria, escollís aquest emplaçament. La seva derruició per ordre de les autoritats filipistes, immediatament després d'entrar a la ciutat, tot i tractar-se d'un monument religiós, ens dóna la mesura de la importància atorgada als continguts simbòlics dels elements i espais notables.

El Born sofrirà, però, una transformació molt més profunda que la simple supressió de l'obelisc, ja que quedarà directament afectat per les derruïcions. A més, l'eliminació d'un ampli sector de la ciutat el deixarà en una situació clarament perifèrica (figs.268 i 269). El Born, obert a l'Esplanada, es veu rà directament amenaçat per la Ciutadella que, a més d'instrument eficaç de repressió, serà també portadora de continguts simbòlics, recolzats en un inqüestionable caràcter "monumental".

Els enginyers militars n'eren prou conscients i no es limitaven a l'estricta resolució dels problemes tècnics, sinó que mantenien un rigorós control sobre un llenguatge formal molt depurat. Un llenguatge que anticipava el gust per l'exhibició de la "funcionalitat" i "racionalitat", i que al mateix temps em-prava, en la porta principal i en altres punts singulars de la construcció, els recursos heretats de les arquitectures del classicisme (fig.270).

L'eficàcia estètica dels enginyers militars es palèsa en el mateix èxit de la Ciutadella de Barcelona, que serà ampliament admirada. Fins al punt que en comparteixen l'admiració figures tan oposades com Felip V i Francesc Castellví, destacat austriacista. Com a mostra de l'admiració del monarca, es guarda, en el Museu dels Uffici de Florència, una taula de mosaic (un present fet per Felip V al Gran Duc de Toscana), obra del Livornès Paolini feta el 1732, en la qual hi figura com a motiu decoratiu la traça de la Ciutadella (fig.271).

Per la seva banda, un austriacista com Francesc Castellví en fa, a les seves "Narracions Històriques", un elogi ben expressiu: "No le falta circunstancia a su total perfección. En el centro tiene una capaz y hermosa plaza donde pueden manejarse cuatro mil hombres sin confusión. Lo magnífico en los aspectos de los edificios y la interior armonía, no puede excederles el más primoroso arte..." (153).

Encara Garriga i Roca, en la seva memòria proposant la derruïció de la Ciutadella, reconeixrà les seves qualitats estètiques: "No de antigua y mezquina arquitectura, antes sólida y de singular mérito en su línea..." (fig.272) (154).

Els seus valors estètics i les seves massisses dimensions la convertiran en el contundent símbol del poder de l'Estat, que oscil·la sempre entre la seducció i l'amenaça. Els centres vius de la ciutat -el Born, el Pla de Palau, els Encants, el port- no podran evitar ni la visió ni la mirada d'aquest monument desmesurat. Sobre la funció simbòlica del Born, com a espai unificador de la ciutat, s'haurà imposat la de la Ciutadella, símbol,

fins al moment del seu enderroc, de la repressió política i militar.

3.5.4. Interrupció d'una tendència i inici d'una seqüència urbana

No és suficient, però, estudiar els efectes de la construcció de la Ciutadella en relació a la població afectada, les construccions enderrocades i les funcions urbanes alterades: convé situar l'anàlisi dintre de l'evolució de la ciutat. Efectivament, sabem que des de l'Edat Mitjana, la tendència de la ciutat ha estat la de reforçar el pes demogràfic i funcional de l'àrea al voltant de Santa Maria del Mar. La construcció de la Ciutadella i la formació de la seva esplanada suposen un frè a aquesta tendència evident de la ciutat i, per tant, s'han de valorar, en aquest sentit, els efectes a llarg termini.

Des que es construí la muralla de la marina, va quedar conformada, com varem veure, una àrea de reserva urbana que ofereix clares possibilitats en la línia d'aquesta potenciació progressiva de la "Ribera". L'enderrocament de la muralla medieval, des de Santa Clara a la Torre Nova, el desplaçament de la pescateria al davant del carrer d'en Caldes i, sobretot, el projecte de finals del segle XVII, de construir uns nous Pallols, al costat de la pescateria i en substitució de l'antic edifici transformat en Palau del Virrei, mostren clarament la realitat i futur que presentava aquesta àrea de reserva urbana.

Efectivament, importants per dimensió, funcions i signi-

ficació, els nous Pallols, a situar al davant de la Ribera, des del carrer de les Benlligades al d'en Micó, havien de formar, amb la seva plaça del blat i amb la pescateria ja desplaçada, un nou centre urbà connectat al Pla de Palau, al qual rellevava d'algunes funcions importants, deixant-li les més "representatives". Aquest nou pol (només es va començar el paviment de la plaça del blat) es configurava com a articulador d'una possible expansió urbana cap a llevant o cap a la platja. Després de la construcció de la Ciutadella, quedarà frustrada aquesta tendència històrica mantinguda fins l'entrada de les tropes de Felip V.

Inicialment, el baix moment econòmic i demogràfic, com ja s'ha vist, pot fer creure en un escàs impacte de la Ciutadella. Però la magnitud d'aquest queda latent i es manifestarà diferidament sobre l'estructura urbana. L'augment de la població i l'increment de l'activitat, variables que continuaran gravitant sobre els mateixos pols urbans, faran que la ciutat trobi a faltar agudament l'àrea perduda, i que insisteixi fins a dates ben llunyanes en la necessitat de recuperar-la.

La Ciutadella és el primer i més contundent element d'un conjunt de canvis de l'espai urbà que acabaran provocant una autèntica mutació de la Barcelona d'herència medieval. Durant aquesta etapa de transformacions en la que participen agents diversos, la Ciutadella no deixarà de projectar la seva ombra sobre la ciutat.

Els canvis i projectes insinuats en el moment de la seva construcció marcaran pautes essencials del futur desenvolupa-

ment de la ciutat. Tant en el procés de densificació que s'aguditzarà fins a extrems insospitats al llarg del segle, com els projectes d'urbanització que seguiran, en substància, les línies traçades per Verboom: la Barceloneta substituirà al projectat barri de la Platja; i la urbanització de la Rambla i part baixa del Raval, durant l'últim terç del segle, començarà a aconseguir aquell desplaçament del centre de gravetat de la ciutat que havia intentat Verboom en projectar el barri de les hortes de Sant Pau.

NOTES CAPITOL 3

1. Arranz, M.; Grau R.; Lòpez, M., El parc de la Ciutadella, una visió històrica, Ajuntament de Barcelona i l'Avenç, Barcelona, 1984.
2. Pi i Arimón, A., Barcelona antigua y moderna, T. Gorchs, Barcelona, 1854, 2 vols.
3. Miracle, J., De la Ciutadella al Parc, Editora Nacional, Madrid, 1984.
4. D'aquest memorial adreçat al rei, en el que s'exposaven els perjudicis que causarien els enderrocaments per la formació de l'Esplanada, s'en devia conservar una còpia, avui desapareguda, a Santa Maria del Mar. En sabem el contingut per què es reproduïx íntegrament en un informe que es conservava a l'Arxiu de la Capitania General, i que reproduïx Sanpere i Miquel (Los terrenos de la Ciudadela, veure nota 13).
5. Serra Postius, P., Lo perquè de Barcelona, inclòs en la "Memoria llegida a la R.A. de les Bones Lletres 13-1-1925", per D. Ramón Parés, Ed. R.A. Bones Lletres, Barcelona, 1929.
6. Balaguer, V., Historia de Cataluña, Barcelona, 1863.
7. Balaguer, V., Las calles de Barcelona, Barcelona, 1865.
8. Reproduïts en part per Sanpere i Miquel a Los terrenos de la Ciudadela, veure nota 13.
9. Bruguera, M., Historia del memorable sitio y bloqueo de Barcelona y heroica defensa de los fueros y privilegios de Cataluña en 1713 y 1714, Barcelona, 1872, 2 vols.
10. Bofarull i Brocà, A. de, Pasado, presente y porvenir de Barcelona, Barcelona, 1877.
11. Sanpere i Miquel, S., Topografía antigua de Barcelona. Rodalia de Corbera, 3 vols., Henrich, Barcelona, 1890-1892.
12. Sanpere i Miquel, S., Fin de la Nación Catalana, Barcelona, 1905.

13. Sanpere i Miquel, S., Los terrenos de la Ciudadela, Henrich i Cia., Barcelona, 1911.
14. Arranz, M., Grau R., Lòpez M., op.cit.
15. Carreras Candi, F., La ciutat de Barcelona, A. Martin, Barcelona, 1916.
16. Vicens Vives, J., Barcelona a través de los tiempos, Barcelona, 1944.
17. Soldevila, F., Història de Catalunya, Ed. Ariel, Barcelona, 3 vols., 1962-63.
18. Vila, P., Barcelona i la seva rodalia, Ed. Aedos, Barcelona, 1974.
19. Capdevila, M., Del barrio de la Ribera al Parque de la Ciudadela, "Barcelona Atracción", 1934, p.9-14, 78-84, 207-211, 268-274, 299-303.
20. Carreras Pujal, J., La Barcelona del segle XVIII, Ed. Bosch, Barcelona, 1951, 2 vols.
21. Treballs referits en notes 1 i 3.
22. Vilar, P., Catalunya dins l'Espanya Moderna, Ed. 62, Barcelona, 1964-1968, 3 vols.
23. Almirante, J., Diccionario militar, etimológico, histórico, tecnológico, Madrid, 1869. Veu Ciudadela.
24. La Llave y García, J.de, El sitio de Barcelona 1713-1714. Estudio histórico, Madrid, 1903.
25. Fernández de Medrano, S., El Architecto perfecto en el Arte Militar, Amberes, 1708.
26. En una comunicació datada a Barcelona el 18 d'abril del 1715, i que es conservava a l'Arxiu del Cos d'Enginyers del Ministeri de la Guerra, transcrit per Sanpere i Miquel (Terrenos de la Ciudadela, p.26).
27. Lucuce, P.de, Principios de fortificación, Barcelona, 1772.

28. Veure Enciclopedia Italiana, veu Citadella.
29. Comoli Mandracchi, V., Torino, Ed. Laterza, Bari, 1983.
30. Escuela de Palas o sea curso mathematico, Milán, Imprenta Real 1693, ens ofereix una extensa mostra de sistemes d'enginyers importants. Vauban en va dissenyar tres de molt famosos (fig.230).
31. Ioli Gigante, A., Messina, Ed. Laterza, Bari, 1980.
- El cas de Messina presenta paral·lelismes i diferències respecte del cas barceloní que el fan particularment interessant. La revolta anti-espanyola, que allí es produeix el 1674, queda perfectament intercalada entre les dues conteses catalanes de 1652 i 1714. El dramàtic final de la revolució messinesa comporta la pèrdua de privilegis i concessions, i té com a conseqüència més visible la construcció de la Ciutadella. En aquest sentit, es pot veure com el que hagués pogut passar després de 1652 si la monarquia espanyola hagués disposat de la força suficient, o com a una anticipació del que passarà a partir de 1714. Hi ha, però, una diferència substancial que cal assenyalar: per Messina, la derrota suposa l'enfonsament de la ciutat que ja no recuperarà els valor demogràfics precedents fins l'edat contemporània; Barcelona, que el 1714 és una ciutat incomparablement menor, només veurà temporalment alterat l'impuls que s'havia iniciat a finals del segle XVII.
32. Almirante, J., op.cit., veu Ciutadella.
33. Foucault, M., Microfísica del Poder, Ed. La Piqueta, Madrid, 1978.
34. Guidoni, E.; Marino, A., Historia del Urbanismo. El siglo XVII, Ed. IEAL, Madrid, 1982.
35. Vilar, P., op.cit., vol.II, p.311 i ss.
36. Estudio histórico del Cuerpo de Ingenieros del Ejército, Madrid, 1911.
37. Enciclopedia Espasa, veu Verboom.
38. Sanpere i Miquel, S., Los terrenos de la Ciudadela, p.5.

39. Madoz, P., Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de ultramar, veu Barcelona, Madrid, 1846; i Pi i Arimón, A., op.cit., p.349.
40. Griera, J., L'onze de setembre de 1714, "L'Avenç" 7-8, agost-setembre, 1978, 2ª època, pp.58-61.
41. Sanpere i Miquel, S., Fin de la Nación Catalana..., op.cit., pp. 397-398.
42. La Llave, J., op.cit.
43. Sanpere i Miquel, S., Los terrenos..., op.cit., p.12-29.
44. A.G.S. Secretaria de Guerra (XII), leg.3649.
45. A.G.S. Secretaria de Guerra (XII), leg.1591.
46. A.G.S. Secretaria de Guerra (XII), leg.1591.
47. A.G.S. Secretaria de Guerra (XII), leg.3649.
48. A.G.S. Secretaria de Guerra (XII), leg.3649.
49. Sanpere i Miquel, S., Los terrenos..., op.cit., p.12-29.
50. Ibid.
51. Mateo Bruguera, que tenia accés a documentació avui en dia intròbada i probablement intròbada, reproduïx en iniciar la relació de les cases enderrocades per motiu de la formació de la Ciutadella i la seva Esplanada, altres edificis demolits com a conseqüència de les obres militars. Entre ells trobem: el Col·legi de St. Vicenç i St. Ramon de Frares Dominics afectat per la fortificació del baluard dels Tallers, el Col·legi de Sta. Mònica i algunes cases entorn a les Drassanes afectades per la prevista fortificació d'aquesta caserna. Es difícil de dir si es va procedir efectivament a aquestes demolicions.
52. A.G.S. Secretaria de Guerra (XII), leg.3649.
53. Ibid.

54. Ibid. No s'ha trobat el plànol al que fa referència Verboom.
55. Ibid.
56. Han estat múltiples els autors que han repetit que el motiu de la construcció de la Ciutadella havia estat el de venjança. Des de l'exposició feta per l'Ajuntament (que es reproduïx en l'Apèndix 1), passant per Víctor Balaguer, Antoni de Bofarull... fins a Francesc Carreras Candi i Miquel Capdevila.
57. De Marchi, prestigiós enginyer militar italià, és explícit al respecte. Així, podem llegir a Dell'architettura militare, Brescia, 1599, vol.II, cap.LIX: "Después de esto se dispuso que el campo quedara raso en el interior de las fortificaciones, a lo que nosotros llamamos explanadas y talas, pero a lo que se podría llamar con toda razón ruinas, ya que de cuarenta años acá he visto cómo se convertían en ruinas templos, monasterios de religiosos, tanto de mujeres como de hombres, palacios demolidos y un número infinito de casonas cercanas a las ciudades que se han fortificado en Italia". Citat per Guidoni, E. i Marino, A., Historia del Urbanismo. Siglo XVI, Ed. IEAL, Madrid, 1986, p.22.
58. Malgrat no disposar de treballs més específics, es pot fer ús, en el cas d'aquestes ciutats, de valoracions del nombre de cases o del nombre d'habitants afectats. Encara que poden servir d'orientació, no ofereixen, però, valors suficientment fiables per portar la comparació gaire més lluny.
59. Idoate, F., Las fortificaciones de Pamplona a partir de la conquista de Navarra, "Príncipe de Viana" año 1954, tomo XV, nºLIV-LV, p.57-153.
60. Courteault, P., Le rôle du Château-Trompette dans l'histoire de Bordeaux.
61. Ioli Gigante, A., op.cit., nota 4, p.105.
62. Guidoni, E. i Marino, A., Historia del Urbanismo. El siglo XVII, IEAL, p.546.
63. Ibid., p.514.

64. Sanpere i Miquel, S., Los terrenos..., op.cit., p.XIII.
65. Ibid, p.30.
66. A.G.S. Secretaria de Guerra (XII), leg.3649.
67. Sanpere i Miquel, S., Los terrenos..., op.cit., p.LXXII i ss.
68. Les valoracions es van fer en dues etapes i van quedar transcrites en el que Sanpere i Miquel anomena, a Los terrenos de la Ciudadela, "el libro de las valoraciones". L'original es conserva en el fons Patrimonial de l'A.H.M. sèrie X, nº 5, amb títol: "Libro en donde queda Sentado el valor que han tenido las casas que han derribado para la Real Ciudadela y Esplanada de ella con distinción de calles y dueños de casas". Aquesta mateixa relació també es troba copiada al final del "Dietari dels Administradors de la Ciutat 1714-1718". A.H.M. Consell de Cent, sèrie XXV, nº44.
69. Veure nota 4.
70. IMHB., Acords, 1714-1718, fol.408.
71. El 31 de desembre de 1715, els Administradors de la Ciutat fan saber al Capità General que "faltando dias hace por la construcción de la Ciudadela el curso del agua por su sequia y conducto real de que se origina el quedar totalmente imposibilitados de sus molturas los moradores y vecinos del lugar y los molinos de San Pedro de ésta ciudad, en gravísimo perjuicio de estos naturales y de la causa Pía del Hospital de Pedro Desvilar (...) a que se añade el imponderable daño que se acarrea a los gremios y cofradías de teñidores de paños y zurradores que sin ella no pueden aplicarse a sus ejercicios ni manejar sus oficinas, y a la policía y limpieza de que necesita el matadero (...) no tan extraviado del comercio, como de antes, entrandose la calurosa estación causaría un grandísimo descalabro a la salud pública de estos naturales...". En conseqüència, es proposa un traçat provisional del Rec: A.H.M. Polític i representacions, 1714-1718, fol.55.
72. L'11 de setembre de 1715, consta ja un pagament a Domingo Gras i Rius fuster i a Josep Juli i Fabregat mestre de cases, per les "obres de demolició dels escorxadors de ordre del Sr. Enginyer Verboom", A.H.M. Acords, 1714-1718, fol.103.

73. Coneixem exactament on estava situat aquest escorxador provisional. Les referències documentals parlen sovint de l'escorxador davant Sant Agustí, però també precisen "fer l'escorxador del bou y formar-lo al pes de la farina" o "cobrir lo pes de la farina y fer lo corral per lo bou". Acords, 1714-1718, fol.107. L'antic magatzem del Pes de la Farina va mantenir-se en aquest punt fins l'any 1777, quan un comerciant demanà que se li vengués per construir una casa nova, comproment-se a instal·lar-hi la font pública que encara s'hi manté. A.H.M. Político, real y decretos, 1777, fols.372,391, i 1778, fol.40 (Citat per Carre-ra Pujal).
74. El 18 de maig de 1716, els Administradors de la Ciutat informen al marquès de Castel Rodrigo sobre la situació de l'escorxador: "el nuevo matadero en el huerto de Guri: en el corto término de 15 días ha quedado comodamente dispuesto del qual se sirven ya los assentistas de las carnicerías públicas". A.H.M. Político, real y decretos, 1716, fol.43.
75. L'11 d'abril de 1716, es paga a Domingo Gras fuster per la demolició dels escorxadors que eren al davant del monestir de Sant A gustí i per construir els interins en "lo hort dit den Guri fora los murs del portal de Mar". A.H.M. Acords, 1714-1718, fol.179.
76. IMHB., Político, Real y Decretos, 1717, fol.183, i Acords, 1714-1718, fol.408.
77. "A 7 de març. Se posà la primera pedra a la fàbrica de la Real Ciutadella que novament se construeix en la pnt. ciutat a la part de llevant en la ribera". A.H.M. Acords, 1714-1718.
78. Llibre de les Valoracions, veure nota 68.
79. Finalment, exposaven el greu perjudici que suposaria per les ànimes del purgatori: "no sólo se disminuirá el Culto que magníficamente se tributava a Dios con tan numeroso Clero: sinó que también se extinguirá un gran número de Aniversarios, y Missas, que la devosión de los fieles havia fundado, y asegurado sobre las ventas de dichas casas; con que á al pérdida de la Parroquia y Clero, y al sentimiento mismo del Templo (...) responderan con lastimosos ecos las Almas del Purgatorio, destituidas de tanto sufragio, con que desde este Templo se les socorria...". Sanpere

i Miquel, Los terrenos..., op.cit., p.LXIX.

80. Ibid., p.LXXVII i ss.
81. Ibid., p.LXXX.
82. El 23 de setembre de 1716, en relació a una crida d'obreria que ordena "no poder fer eixir boras, taulas ni altres cosas dels portals de llurs cases més de 4 pams", diferents revenedors habitants del carrer d'en Caldes es queixen de tenir llicència concedida (en maig de 1713 pels Obrers) els dies de peix o quaresmals. IMHB., Acords, 23 set.1716, fol.213.
83. "A 7 de març 1717. Se posa la primera pedra al cordó de la fàbrica de la Real Ciudadela que Sa Magt. (Deu lo gde.) mana fer, y construir en la pnt. Ciutat de Barna. a la part de llevant, a la direcció del Sr. Tinent General Dn. Próspero de Verboom, en la qual funció se disparà la artilleria, y se tocà molta música...". A.H.M. Dietari, fol.61.
84. "Dit dia (26 abril 1717) se feu pregó para que dins cert termini los naturals que tenian casas als quartos de esta Ciutat cerca la Real Ciudadela, que a est efecte quedaven avaluades: las demolissen, y se aprofitassen de la desferra, altrament passat dit termini, se demolirian de orde del Rey (Deu lo gde.) à gastos dels amos de ditas casas ques pagarian de la desferra...". A.H.M. Dietari, fol.70.
85. "Estos dias, y següents (2 juliol 1717) se demolí un gran barri de casas desta Ciutat de orde del Sr. Tinent General Dn. Prospero de Verboom per l'Esplanada de la Ciutadela". A.H.M. Dietari, fol.84.
86. Sanpere i Miquel, S., Los terrenos..., op.cit., p.LXXVII i ss.
87. El 6 d'octubre de 1714, el Duc de Berwick nomenava comissaris per 10 barris de la ciutat. L'11 d'abril de 1715, es dona ordre per que "la Real Junta expida el Despacho de comisario de Barrio de las barracas de la Marina a favor de Francisco Quer" amb les prerrogatives dels demés a causa del "mucho paisanaje que allí se recoge...". A.C.A. Papeles de su Excelencia, Lligall 1.
88. IMHB., Consell de Cent, Deliberacions II, 194, 1685, fol.219.

89. IMHB., Consell de Cent, Deliberacions II, 221, 1712, fol.79.
90. El 27 de maig de 1716, els Administradors de la Ciutat comuniquen al Marquès de Castel Rodrigo: "... en consecuencia del decreto expedido por V^a Ex. en fecha 23 del corriente para que se haga un pregón prohibiendo el poderse fabricar barraca alguna en la playa y muelle de esta ciudad se ha executado en la conformidad que V^a.Ex. ordena...". A.M.H. Político y representaciones, 1714-1718, fol.92. El pregó, però, matitza: "prohibit fabricar y construir barracas de fusta o altres materials semblants en la marina y platja del moll sense precehir llicencia...". A.H.M. Pregones, 1714-1722.
91. Sanpere i Miquel, S., Los terrenos..., op.cit., p.LXXIX.
92. Ibid.
93. A.G.S. Secretaria de Guerra (XII), leg.3649.
94. Bruguera, M., op.cit., p.436.
95. A.G.S. Secretaria de Guerra (XII), leg.3540.
96. La definició del sistema constructiu queda ampliament reflectida en plànols i documents. Es conserven, en efecte, plànols de plantes, alçats i seccions de cada un dels dos tipus. A.G.S. Mapas y dibujos.
- Per altra banda, D. Josep Alós, responsable de la gestió d'edificació del nou barri fa un extens comentari del projecte de Verboom, en el que li sembla detectar errors d'adició (Reproduït per Sanpere i Miquel, S., Los terrenos..., op.cit., p.XVI).
97. Sanpere i Miquel, S., Los terrenos..., p.LXXIX.
98. Aquesta previsió mostra fins a quin punt era una pràctica comú la convivència de diverses famílies en una mateixa vivenda.
99. Es preveu fins i tot, per tant, la possibilitat d'organitzar una cuina en el pis superior aprofitant el "aposento" de majors proporcions. De fet, l'observació de la nota 98 i de la present confirmen plenament les afirmacions fetes en els capítols anteriors a través de recerques als arxius notariais.

100. En alguns plànols aquest hort sembla mantenir un traçat de carrers amb una petita plaça central.
101. Veure Edicte reproduït a l'Apèndix 5.
102. Idem.
103. Sanpere i Miquel, S., op.cit., p.XIII.
104. Ibid., p.77.
105. Ibid., p.XCVI.
106. Ibid., p.CII i ss.
107. Ibid., p.CI,CII.
108. Entre els exclosos de pagar el Cadastre personal de 1717, trobem diversos casos que ens il.lustren prou bé sobre el dramatisme de la situació. Per exemple, Joan Jacomet, mestre sabater, es va veure obligat a demanar almoïna com a pobre de selemnitat per "haver tingut de abandonar una casa que tenia a la Ribera"; Jaume Sitjar, hortolà de les hortes del Portal Nou "perduda la pesa de terra o hort en les hortes per causa de la Ciutadela y així mateix unes cases per la Ciutadela", va haver d'acabar treballant en la construcció d'aquesta, fins caure malalt i no poder mantenir la muller i els cinc fills; Joan Vedrier, hortolà del Portal Nou, va quedar pobre de solemnitat en ser enderrocades les cases que posseïa en el Pla d'en Llull i al carrer d'en Caldes; Pere Martí, "revedor que era", tenia una casa a la Ribera, la va reparar amb grans despeses, va veure com, tot just reconstruïda era aterrada per motiu de la construcció de la Ciutadella, va necessitar les desferres per pagar els paletes i fusters i es va veure obligat a treballar a la pedrera de Montjuïc. Alguns dels habitants van fins i tot patir empresonaments, per no poder pagar els censos de les cases que ja estaven enderrocades a causa de la Ciutadella.
109. És difícil seguir els desplaçaments. A l'Apèndix 7 es fa una aproximació a l'estudi dels desplaçaments posteriors als primers enderrocs i produïts a dintre de les muralles (amb el concurs del Llibre de les Valoracions i el Cadastre). El desplaçament a les barraques de mar és molt difícil de conèixer a través dels

documents disponibles. Algunes notícies disperses ens poden orientar: Benet Mulio calafat, per exemple, obté llicència per a construir una barraca a la platja l'11 d'abril de 1715; teòricament no podia ser habitada, però el 1717 no el trobem al Cadastre (A.H.M. Obreria, C.XIV.18, 1715-1722). Potser està vivint a la barraca, potser ha hagut d'abandonar la ciutat, ja que molts calafats han hagut de marxar a causa "de haver tenido tanto cabimiento los extranjeros con permiso de trabajar sin ser maestros de axa ni calafats" (A.H.M. Gremial Cadastre Personal, 1716-1718. Plica dels memorials..., 1717-1718). Disposem d'un plànol de les barraques de la marina que reflecteix la situació el 1737. Les barraques, numerades, sumen un total de 215. En un altre plànol hi ha un detall de 30 d'aquestes barraques prop del castell de San Carlos. Entre aquestes últimes hi trobem com a propietaris a Pau Dau i a Manuel Martínez que figuren al Cadastre de 1716, habitant en cases de les illes enderrocades de la Ribera, on hi consten com a jornalers i sense ofici.

110. Veure nota 4.
111. Sanpere i Miquel, S., op.cit., p.LXXXIX.
112. IMHB., Político y representaciones, 1719, fol.109.
113. IMHB., Político y representaciones, 1717-1718, fol.333.
114. Nadal i Giralt s'estranyaven de l'escàs pes dels oficis mariners el 1716, en comparar el fogatge de 1516 i el Cadastre. Ho consideraven un clar signe de decadència del comerç de la ciutat. Aquesta asseveració encaixa poc amb el creixement del barri de la Ribera, advertit en els capítols anteriors. Aquesta aparent contradicció es deriva, probablement, de no prendre en consideració els enderrocs de la Ciutadella.
115. La comparació dels propietaris del Llibre de les Valoracions amb els del Cadastre permet aproximar quins han estat els oficis més afectats.
116. Sanpere i Miquel, S., op.cit., p.CIII.
117. IMHB., Político y representaciones, 1719, fol.230.
118. Com ja ha estat dit en les notes 98 i 99, aquesta pràctica es re

flecteix fins i tot en les previsions que es fan en el projecte del barri de la platja.

119. El 9 d'agost de 1719, els Administradors de la ciutat comuniquen a l'Intendent Rodrigo Cavallero que és necessari començar a pensar en els empedrats dels carrers públics, "por hallarse concluidas las fortificaciones y los gremios de albañiles y picapedreros sin embarazo y con el fin que estos tengan con qué emplearse para el sustento de su vida...". A.H.M. Político y representaciones, 1719, fol.230.
120. A.G.S. Secretaria de Guerra (XII), leg.3304.
121. Sanpere i Miquel, S., op.cit. El 26 d'octubre de 1717 s'atorguen les obres. A.C.A. Intendència/manual d'intendència 2/2.
122. IMHB., Acords, 1714-1718, fol.616.
123. IMHB., Político y representaciones, 1714-1718, fol.552.
124. IMHB., Político y representaciones, 1714-1718, fol.589.
125. IMHB., Político y representaciones, 1714-1718, fol.589.
126. IMHB., Político, Real y Decretos, 1717, fol.412.
127. A.C.A. Papeles de su Excelencia, lligall 261, nº 9.
128. "Aconseguiria l'Ajuntament reunir els revenedors de pesca salada des de la cantonada del Born a la de la Pescateria, davant del Rec, doncs en 1737 obtingueren que el Intendent els permetés construir en maó els puntals de fusta que sostenien els rafals de les façanes...", (Carrera Pujal, J., La Barcelona del segle XVIII, vol.2, p.339).
129. La manca d'aigua al Rec crearà problemes novament a diversos oficis i es tenen notícies d'alguns oficis que sol·liciten permís per fer ús de les aigües d'altres punts de la Sèquia Reial. Aquest és el cas de Lluís Cantarell, tintorer de draps i de Jaume Mas, rentador de robes de llana. A.H.M. Político y representaciones, 1719, fol.128-129-138.
130. A.C.A. Papeles de su Excelencia, nº261.

131. Vegeu l'apartat 3.2. en que s'ha reproduït el fragment de El fin de la Nación Catalana.
132. Aquesta afirmació realment molt discutible, i que aquí s'intenta rà rebatre, queda atenuada si es llegeix Los terrenos de la Ciudadela, perquè la documentació que aporta en llima les arestes. En tot cas, Sanpere no la va desmentir mai, i ha estat la frase que més difusió ha aconseguit i la que ha tendit a provocar una inversió exagerada en la valoració del barri.
133. De fet seran els únics edificis als quals no es discutirà la indemnització. El nou règim, encara que en molts aspectes és renovador, en aquest punt sembla decidit partidari de la heretada ciutat conventual. La part no afectada de la ciutat veurà incrementat el seu contingut de convents.
134. Bofarull, A., op.cit. El comentari suposa no entendre en absolut la lògica dels enginyers militars: són justament els edificis religiosos, els més sòlidament bastits, els que ofereixen una més gran resistència a l'artilleria, cosa que els fa els més perillosos.
135. Carreras Candi, F., op.cit., p.621.
136. Sanpere i Miquel, S., Rodalía de Corbera..., op.cit.
137. La casa on els blanquers guardaven el Roldó havia estat al carrer del Sant Esprit. Immediatament després del setge, va ser reedificada entre els carrers Canals, Vilarrasa i Vilanova (Arxiu de Protocols. Pedro Pablo Pujol, 18 manual, 1714-1715, fol.180). La casa devia ser gran perquè el 2 d'agost de 1651 es considerava apta per allotjar cent homes. IMHB., Consell de Cent, Deliberacions de Guerra III.5, 1650-52, fol.52.
138. Sanpere i Miquel, S., Los terrenos..., op.cit., p.LXVII i ss.
139. Ibid.
140. Ibid.
141. L'alta mobilitat i les considerables fluctuacions de la població característiques estructurals de les ciutats d'antic règim, lògi

cament es fan més agudes en moments històrics com els que passa Barcelona durant aquests anys.

142. El nombre total de barraques el 1737 és de 215, i entre les barraques només dos propietaris són trobables al Cadastre. Certament, han passat molts anys, però cal pensar també que han estat anys de creixement sensible que probablement han fet augmentar substancialment el nombre total de barraques (vegeu nota 109).
143. Cal pensar que en les següents fases, les demolicions faran molt més difícil aconseguir nou domicili; en contrapartida, a mida que ens acostem a les àrees comercials, la necessitat i les possibilitats econòmiques de quedar-se a la ciutat augmenten.
144. Entre 1516 i 1716 s'observa una davallada espectacular dels blanquers.
145. Vilar, P., Élan urbain et mouvement des salaires dans le bâtiment. Le cas de Barcelone au XVIIIe. siècle, "Revue d'histoire économique et sociale", 1950, p.364-401. Publicat també a "Estudios históricos y documentos de los Archivos de Protocolos", Barcelona, 1950, p.7-51. Integrat també a Crecimiento y desarrollo, Ed. Ariel, Esplugues, 1964.
146. Vilar, P., Catalunya dins l'Espanya Moderna, vol.2, p.424, vol.3, p.59.
147. "Algunos han llegado a abandonar sus propias casas por no tener forma como poder concurrir al servicio de los utensilios de los alojamientos en que se expenden tan crecidas cantidades". A.M.H. Político y representaciones, 9 ago.1719.
148. Vegeu nota 119.
149. La segregació social és perfectament visible a través de la localització dels oficis.
150. Sanpere i Miquel, S., Los terrenos..., p.CII, CIII.
151. Vegeu nota 131 o apartat 3.2. del text.
152. La mesura del nivell d'aquesta consciència històrica ens la dona

la pràctica notarial, ben corrent, de fer memòria amb motiu de qualsevol vicissitud de propietat o cens, remontant-se sense dificultat de l'ordre de 4 ó 5 segles. El propi Sanpere i Miquel a La Rodalia de Corbera reproduceix documents sobre cases de la Ribera que es remunten en la història fins a fer referència als al fòndecs del segle XIII.

153. Castellvi, F., Narraciones Históricas, citat per Sanpere i Miquel, S., Fin de la Nación...
154. Garriga i Roca, M., Memoria que acompaña al plano de la Ciudadela de Barcelona y proyecto de su derribo, Barcelona, 1862.

CAPÍTOL 4

DE LA CIUTAT DE LA RIBERA A LA CIUTAT DE LA RAMBLA

4.1. L'impacte diferit de la Ciutadella: instruments per a una anàlisi

Veïem en el capítol precedent que Pierre Vilar, davant l'evolució dels salaris de la construcció, minimitzava els efectes de la Ciutadella (1). Hem pogut argumentar que els efectes eren molt més considerables del que es traslluïa a través de la corba dels salaris. Hem observat referències i indicis d'una inicial densificació a les àrees pròximes a la zona demolida; hem constatat, al mateix temps, una plausible emigració i un creixement de les barraques de la Mar Vella. Malgrat tot, no deixa de ser cert que la situació econòmica, molt difícil, i una certa atonia demogràfica han permès una "solució d'urgència". Ara bé, durant el llarg període que segueix la construcció de la Ciutadella, la consolidació d'un creixement demogràfic i econòmic provocarà canvis absolutament inèdits a la Barcelona Moderna.

Caldrà aleshores afegir als problemes immediats, plantejats per la construcció de la Ciutadella, l'impacte diferit que imposa a la ciutat la mera presència de la fortalesa i la pèrdua d'una àrea molt ben soldada als seus centres. Aquest impacte diferit, que serà el tema de fons del present capítol, s'haurà de confrontar amb el procés de profunds canvis que caracteritza el període i, en concret, amb les mutacions que sofreix l'estructura de l'espai urbà. La Ciutadella s'haurà de situar, doncs, en-

tre els altres factors que modifiquen l'estructura de l'espai.

En aquesta interacció entre factors diversos, el que es voldrà remarcar, com ja s'evidenciava en estudiar l'impacte immediat de la Ciutadella, és que l'espai urbà no es limita a reflectir les múltiples "forces externes" que actuen sobre ell, sinó que en bona mesura "intenta" imposar la seva pròpia lògica: privilegiant determinades funcions en àrees específiques, traçant les línies d'expansió de les diverses àrees característiques de la ciutat i marcant, en gran mesura, els "fronts" de creixement de la ciutat.

En el joc constant entre canvi i continuïtat, el pes de les permanències serà una característica pròpia de l'evolució de l'espai urbà. És en aquest sentit que la llarga durada és el marc idoni d'estudi, però no ja amb la intenció d'estudiar estructures aparentment immòbils, sinó, tot al contrari, per palesar les permanències en una ciutat en evident procés de transformació, com és la ciutat dels segles XVIII i XIX.

Amb aquest plantejament, cal d'antuvi intentar entendre les transformacions de l'espai urbà durant el període que interessa. Aquestes s'operen en plans diferents i sota l'impuls d'agents diversos: en conseqüència, hi ha perspectives i escales d'aproximació diferenciades per abordar aquest tema. Malgrat, però, aquesta fragmentació inicial del camp d'estudi, es pot afirmar que pel període que ens interessa, i sobretot pel que fa al segle XVIII, es disposa d'un conjunt de treballs molt apreciàbles que, tot i la seva dispersió, mantenen un alt grau d'unitat i de coherència (1 bis).

Aquestes aportacions s'estructuren sobre dos fronts interrelacionats: per una banda, les transformacions urbanes induïdes des del poder (els efectes de la militarització, la influència dels enginyers militars, la política urbana il·lustrada...); per l'altra, les transformacions endògenes nascudes de la pròpia evolució de la societat urbana, vinculades a un creixement demogràfic, comercial i industrial que caracteritza el període.

Pel que fa a les intervencions de caràcter públic, disposem d'estudis sobre la formació de la Barceloneta (2), la urbanització de la Rambla (3), el Passeig de l'Esplanada (4), i referències més o menys desenvolupades sobre la renovació de la Plaça del Born, l'obertura del carrer del Comte del Asalto, etc. Com és lògic, manca un aprofundiment en molts d'aquests temes, però es disposa d'un conjunt de coneixements incomparablement superior al que tenim pels segles precedents, i també al que disposem per la primera meitat del segle XIX.

En efecte, la primera meitat del XIX, que justament es caracteritza per un conjunt d'intervencions urbanístiques d'un gran pes estructural i que respon a canvis econòmics i sòcio-culturals profunds, no disposa d'estudis adients. Els nostres coneixements són escassos sobre gairebé totes les grans intervencions que caracteritzen el període: des de l'exemple de la plaça Palau, fins l'obertura de l'eix transversal Ferran VII-Princesa. Es disposa, però, de treballs dispersos valuosos per a espais urbans concrets (5), algunes tesines que aporten informació molt útil (6) i, últimament, un treball molt remarcable sobre "Els inicis de la Urbanística Municipal" (7).

Pel que fa a la iniciativa privada, s'ha de dir que és aquí on es pot observar una millor articulació dels diversos estudis. Estudis que s'han polaritzat entorn al pas de la casa artesana d'origen medieval, com a nucli unifamiliar i unitat de producció artesana, a la casa de veïns plurifamiliar, estrictament residencial, aixecada per extreure'n una renda. És en aquest àmbit on sembla que els coneixements espacial s'han inserit més positivament en una aproximació integradora.

Es entorn a aquesta transició on s'ha donat, efectivament, la concentració més enriquidora de treballs, i cal constatar i remarcar, entre ells, un considerable volum d'aportacions que provenen del camp de l'arquitectura. En efecte, els treballs de Tarragó, Martí Arís i altres, Fayos i altres, ..., fins a Josep Me Montaner (8), fonamentats sobre minucioses anàlisis tipològiques, s'han articulat als treballs que provenen del camp dels historiadors, com els de Ramon Grau, Marina López, Manuel Arranz o Pilar López (9).

En el terreny de la iniciativa privada, però, manquen encara aprofundiments importants: sembla oportú assenyalar aquí la necessitat de indagar sobre les característiques i l'impacte espacial de les diverses tipologies fabrils, i en concret de les cases fàbriques, que són el complement lògic en l'evolució de la casa artesana a la casa de veïns (10).

En conjunt, tot i admetent que es tracta del període més ben "servit" de la història de la Barcelona pre-industrial des del punt de vista de l'espai urbà, cal acceptar que els nostres coneixements són encara molt dispersos, desequilibrats i incomplets (11).

L'objecte que ens ocupa, el de la incidència diferida de la Ciutadella, queda al marge de les preocupacions que fins aquí han dominat. En efecte, el traspàs d'una societat d'antic règim a una societat capitalista, les actuacions urbanístiques des del poder, etc., han semblat temes més rellevants i també més atractius. La "questió" de la Ciutadella, que aquí s'aborda com a una excusa per penetrar en la pròpia lògica de l'estructura de l'espai urbà, ens palesa una carència molt important.

Per resseguir les relacions entre la ciutat i la Ciutadella, més que episodis concrets o anàlisis d'elements o sectors urbans, ens calen visions globals de la ciutat i, per tant, una aproximació per àrees que és la que fins aquí hem emprat. En aquesta línia, disposem d'alguns treballs isolats (12) i d'algunes orientacions de caràcter molt general (13). En conjunt, però, cal treballar tot un material nou, de base, per traçar les primeres línies d'una anàlisi diacrònica de l'espai urbà. És així el que aquí ens proposem, i sembla necessari, ara, fer un avanç resumit dels "elements" emprats per restituir sucintament una visió del conjunt del període.

No es disposa, per aquesta etapa, de documents comparables al Cadastre de 1716. Es fa difícil, fins i tot, una simple aproximació demogràfica, ja que els censos són encara esporàdics i es donen molt poc desagregats. El període necessita treballs molt exhaustius que aquí no es poden dur a terme: ens limitarem, per tant, a encetar algunes línies de recerca que permetin establir unes primeres bases sòlides. S'ha de dir, però, que en el conjunt de buïdat de fonts documentals del segle XIV al XIX, s'

hauran "explotat" espacialment totes aquelles que permeten una visió global de la ciutat.

Tenim l'avantatge, pel segle XVIII, de partir de la base sòlida i segura que ens ofereix el Cadastre, al temps que les fonts documentals escollides (molt inferiors a aquest pel que fa a la informació que proporcionen), permeten establir, però, algunes fites rellevants en un període de canvis intensos. S'empraran, per tant, entre altres fonts documentals, documents estratègics, amb gran valor espacial i de síntesi, per il·luminar el procés de canvi que aquí ens interessa des del punt de vista de la seva concreció urbana.

El primer conjunt documental el componen els anomenats "quadernos de casas rehedificadas", que es van elaborar entre els anys 1721 i 1847 (14). En aquests "quadernos..." s'inclouïa la "relación de las casas se han reedificado y se estan edificando de nuevo en la presente ciudad...", amb la finalitat d'actualitzar els valors impositius del Cadastre. Per mantenir el control, el 15 de març de 1721 i des de Madrid, s'acorda dividir la ciutat en 8 barris i s'anomena un comissari per cada barri, més un nové comissari que es destina a la vigilància de les barraques de Mar (fig.273) (15):

Seran aquests els encarregats de detectar i enregistrar els milloraments que s'efectuïn a les cases de cara a corregir el Cadastre. Encara que la data oficial de començament del registre sigui el 1721, de fet, en un capítol previ, es posa al dia la situació des de l'any 1719, el que permet enllaçar, quasi sense solució de continuïtat, amb l'anàlisi ja realitzada dels efec

tes immediats provocats per la construcció de la Ciutadella.

El problema més greu que presenta aquest document és la difícil comprovació del seu grau de fiabilitat i de representativitat. Aquest és un problema que no li és exclusiu, però que no es pot menystenir i, que unit a la possible variació de criteris d'enregistrament a través del temps, han de fer mirar amb una certa prudència les dades.

No seria lògic, però, el rebutjar-les, ja que, de fet, les anàlisis a través de documents notariais (com ja s'ha demostrat (16)) o a través de les llicències d'obres (possible només a partir de l'any 1772 (17)), tampoc garanteixen una representativitat superior.

Amb les mesures de prudència necessàries, els "quadernos" permeten una aproximació a les variacions de l'activitat constructiva i també un assaig de localització d'aquesta, extrem aquest que serà el més interessant per a nosaltres. Si es convenient malfiar-se de les xifres "absolutes" i de l'exhaustivitat de la font, resulta en canvi perfectament acceptable la mostra que proporciona, estudiada en termes relatius: l'amplitud de la "mostra", amb tota seguretat molt pròxima a la totalitat, assegura una plasmació espacial perfectament representativa.

El propi treball sobre el document, la comparació amb el registre d'obreria i el contrast de la corba que resulta dels "quadernos" amb les variacions de la conjuntura segons Pierre Vilar mostren una alta coherència de la font. S'han rebutjat, però, per a una anàlisi exhaustiva, les dades del període que va del 1808

al 1847, per què a partir de 1808 canvien les pautes d'enregistrament i es tenen dubtes seriosos sobre el grau de fiabilitat: en tot cas, però, la font aporta, també en aquesta etapa, informacions valuoses que cal tenir en compte.

Pel que fa a les oscil·lacions demogràfiques i a la distribució de la població a l'espai de la ciutat, no disposem de cap conjunt documental que ens permeti resseguir-ne l'evolució. Podem consultar, per una banda, les llibretes de comunió pasqual de dues parròquies (Sta. Maria del Pi i Sant Just), però durant aquests anys no es poden considerar representatives de l'evolució de la ciutat. Tenim, per l'altra banda, alguns censos esporàdics que ens serviran com a fites, però deixen en blanc períodes importants. Ultra el cadastre de 1716, que adoptem com a punt de partida, tenim recomptes pels anys 1770, 1778, 1786, 1787, 1832, 1848 i 1859 (18) que ens ofereixen dades estrictament demogràfiques i plantegen problemes de fiabilitat i de desagregació espacial.

El cens de 1859, que ens proporciona Cerdà, és l'únic que es pot reflectir sobre el plànol a nivell d'illes. Els altres ofereixen la seva desagregació màxima per barris, tret del de 1787 que arriba al nivell de parròquia, i d'un de paral·lel de 1786 que només és desagregat per quarters.

Entre els que donen les dades per barris, el de 1848 té un problema addicional: la demarcació de barris i quarters és diferent de les fetes amb anterioritat, el que dificulta les comparacions (Figures 296,297). En tot cas, aquestes dates serveixen com a punts de referència per assajar una reconstrucció de l'augment

de la població i l'evolució de la distribució espacial. Ens seran un bon complement les corbes demogràfiques de la parròquia del Pi (19) i l'evolució i situació de l'activitat constructiva obtingudes dels "quadernos de casas rehedificadas".

Com a punt final del llarg període de canvis que suposa el segle XVIII, i com a punt de partida de l'etapa posterior, disposem d'un document molt útil: el registre de la contribució de Patents (1812) (20), imposada pels francesos al comerç i a la indústria. La informació que ofereix pot ser confrontada amb el Cadastre i també, pel que fa a la indústria, amb documents anteriors (situació de les fàbriques d'indianes pels anys 1768 i 1783 (21)); o posteriors, com ara les guies de Barcelona. En efecte, les guies de Barcelona poden ser una bona orientació de cara a restituir una certa imatge sòcio-topogràfica de la ciutat. Aquí s'analitzarà la que correspon a l'any 1841 (22), que permetrà situar algunes activitats representatives.

Finalment, es disposa de l'obra de Cerdà (23), que ofereix informació sobre la ciutat de 1859: un conjunt de dades que els investigadors han treballat poc fins ara, especialment pel que fa a les possibilitats de reflex espacial (densitats de població, incidència de les epidèmies, alçada de les cases, preus del sòl...). Aquesta base documental donarà una imatge final per completar el fil d'una seqüència, il·luminada esporàdicament pels documents referits, però que adquirirà, amb tot el conjunt documental, una coherència indubtable.

Al marge d'aquests elements singulars s'han consultat, lògicament, fonts de caràcter divers oferint notícies sobre la Ciutat

tadella i la ciutat; i, està clar, tot el material cartogràfic i iconogràfic útil per aquest període. El resultat d'aquest esforç paral·lel al de reconstrucció de la seqüència que més ens interessa, la de la Ciutadella, permetrà de realitzar una síntesi magnificada dels canvis més importants que afecten al conjunt de l'estructura urbana.

4.2. Un període de grans transformacions (1718-1869): una periodització

Coneixem ja bé els trets essencials de l'evolució de l'espai urbà barceloní fins 1714. Coneixem també les línies fonamentals de l'estructura de l'espai que, com hem vist, es caracteritza per una gran permanència. S'han estudiat, en el capítol precedent, el procés i les "necessitats" que porten a la construcció de la Ciutadella, així com el seu impacte sobre el cos urbà a causa dels efectes immediats. Caldrà ara resseguir quin ha estat el seu efecte diferit, quina ha estat la repercussió de la Ciutadella des de la seva construcció als anys 1715-1718, fins el 1869, any en el qual les Corts Constituents promulgaren la llei que havia de permetre la seva derruïció; i quina és l'herència que deixa a la ciutat aquesta seqüència històrica.

L'anàlisi dels efectes de la Ciutadella exigeix, lògicament, de situar la seva presència dintre l'evolució històrica de Barcelona durant aquest llarg període de profundes transformacions en tots els ordres de la vida urbana: polític, institucional, econòmic, demogràfic, cultural, etc. Període que suposa també una subs

tancial modificació en el pla de l'estructura de l'espai. Encara que es mantinguin el perímetre emmurallat fins el 1859, i fins 1869 l'eixample quedi quasi totalment sense urbanitzar, es produeix, malgrat les permanències i les línies de continuïtat, una autèntica mutació interna de l'espai urbà en la qual la Ciutadella contribuirà de manera no negligible.

En aquest procés generalitzat de transformació de la ciutat, es poden establir algunes etapes ben diferenciades. La primera, la més llarga, abraçarà des del triomf de la monarquia borbònica fins la invasió napoleònica. Es podria, certament, subdividir en sub-períodes, però manifesta el suficient grau de continuïtat per tractar-la com a una unitat temporal.

El resultat de la derrota de 1714 i la imposició del Decret de Nova Planta modelen el marc polític i institucional de tot el període. Les diverses reformes, impulsades pels cercles il·lustrats durant el regnat de Carles III, seran importants però no significaran cap tall cronològic decisiu sinó més aviat un "aggiornamento" institucional per adaptar-se als canvis que s'estan produint en la societat civil. En aquest període, tampoc el creixement econòmic i demogràfic que sembla accelerar-se durant aquests anys, suposa una "discontinuitat" neta. Pel que fa a l'estructura de l'espai, les transformacions reals són el suficientment atomitzades i graduals per que convingui analitzar-les com un "continuum". En tot cas, l'anàlisi del període servirà per comprovar el que ja havíem advertit en el moment immediat a les derruïcions provocades per la Ciutadella: les extraordinàries dificultats de la ciutat per substituir l'àrea eliminada.

Sense menystenir la importància i el vigor de les línies de continuïtat, que ja seran marcades en el seu moment, les guerres de finals de segle i, sobretot, la invasió de les tropes napoleòniques, sí que suposaran un clar trencament de l'impuls i el ritme que havia caracteritzat el segle precedent. El domini francès obrirà un llarg període de inestabilitat política i de greu depressió econòmica, derivada, aquesta, de la pèrdua dels mercats ultramarins i de l'adversa conjuntura internacional.

La ciutat ralentirà el ritme de transformacions, tornaran les mortalitats catastròfiques, i el balanç demogràfic progressarà molt lentament i amb alts i baixos. L'estancament econòmic i la perspectiva d'un sistema polític que, totalment incapaç, no fa altra cosa que bloquejar qualsevol solució possible, faran que durant aquests anys es covin i reforcin les aspiracions polítiques de la burgesia, que tindrà el liberalisme com a estandart.

L'espai urbà sofrirà durant aquest període alguns canvis significatius, però, en conjunt, poc substancials: cal únicament remarcar una lleugera densificació del Raval i, sobretot, l'aparició de Gràcia fora muralles.

Anys decisius seran: el 1833, any en el que s'imposarà definitivament un règim liberal, i el 1836 quan, amb la llei de desamortització, es produirà l'episodi clau en la liquidació de les institucions de l'antic règim. Entre els dos, el 1833 es pot adoptar com a tall cronològic fonamental. En efecte, malgrat la permanència de la inestabilitat política i la situació econòmica encara indecisa, la instauració d'un nou ordre polític i institucional suposarà un canvi ja irreversible, amb repercussions molt im-

portants en l'estructura urbana.

Paral·lelament, la introducció de la màquina de vapor a la indústria, i més tard als transports marítims i terrestres, acabarà de reforçar i consolidar el paper de Barcelona com a pol d'un ampli "hinterland" i àrea de concentració de la gran indústria. En aquest sentit, les noves necessitats del port, i la instal·lació de les línies del ferrocarril de Mataró i Granollers, palesaran una vegada més el bloqueig que imposa la Ciutadella a l'estructura urbana.

El gran creixement urbà i les expectatives que els canvis mencionats fan preveure, crearan un conflicte obert de la ciutat amb les constriccions que imposa la seva condició de plaça militar. Si des de 1794 s'ha qüestionat l'eficàcia de la Ciutadella com a element defensiu i s'ha "pressionat" per aconseguir la seva derruïció, a partir de 1841 l'objectiu serà l'enderrocament de les muralles.

L'autorització definitiva per suprimir el perímetre emmurallat no s'obtindrà fins el 1854, i el 1859 s'aprovarà el pla d'eixample. Aquesta última data pot ser adoptada com a final de període per la seva rellevant significació. Però entre 1859 i 1869 transcorren deu anys durant els quals la Ciutadella es mantindrà en peu. És un període de transformació interna del casc urbà, com en els anys anteriors, i en el qual l'eixample progressa encara molt lentament. La ciutat reclamarà insistentement l'enderroc de la Ciutadella. Quan el 1869 les Corts Constituents cedeixen el solar a Barcelona, es recuperarà aquest espai que sempre s'ha sentit com a essencial per a la ciutat. Però l'estructura de l'espai

barceloní haurà quedat definitivament marcada i, a més ja s'haurà palesat la dificultat de dotar a l'eixample dels espais públics i d'equipaments previstos per Cerdà, de tal manera que el solar de la Ciutadella s'haurà convertit en l'últim recurs en aquest sentit. A partir d'aquí, la Ciutadella perpetuarà el seu efecte de barrera en ser substituïda per un parc que anul·la les connexions previstes per Cerdà i que bloqueja tota possible expansió cap a llevant.

En resum, en tot aquest llarg període en el qual la ciutat s'ha vist sotmesa a una densa seqüència de mutacions en tots els plans de la seva existència, la implantació i la permanència de la Ciutadella hauran modificat essencialment l'estructura de l'espai urbà, i hauran alterat les seves previsibles línies d'organització i expansió. Els canvis en l'estructura de l'espai no es limitaran a reflectir les "forces externes" que actuen sobre ella. En una bona mesura, aquesta estructura imposarà la seva pròpia lògica i acusarà aquelles forces seguint lleis pròpies; el cas de la Ciutadella, però, mostra com una imposició exògena, mantinguda en un llarg període de temps, pot arribar a tòrcer aquesta lògica que sembla governar la ciutat.

4.3. La consolidació d'un canvi: 1718-1808

Després de dos segles de gran permanència, tant en l'ordre social com en l'ordre físic, el segle XVIII és, a Barcelona, un segle de profundes transformacions. En el context dels canvis polítics, amb dues etapes diferents. En el context dels canvis polítics,

tics, la primera està dominada totalment per la nova dependència d'un Estat fortament centralista, la qual cosa es tradueix en una incontestable hegemonia de l'element militar, que serà el primer agent transformador de la ciutat. A la segona, s'acusaran sobretot l'empenta demogràfica i el creixement econòmic, amb un poder cada vegada més important de la iniciativa privada.

El triomf de la monarquia borbònica, el 1714, comporta una transformació radical del marc institucional. La voluntat absolutista de la monarquia, continguda fins aquest moment, troba les condicions propícies per imposar-se. Es suprimiran totes les institucions autònomes, es formalitzarà un nou ordre amb el Decret de Nova Planta, i culminaran dues tendències que hem vist créixer durant els segles precedents: aristocratització del govern municipal i militarització de la ciutat. Dos processos que instrumenten, per part de la monarquia, un major control dels ressorts polítics.

A tots els nivells, inclòs el municipal, una nova burocràcia, designada pel Rei i reclutada preferentment entre l'estament nobiliari, controlarà els càrrecs més importants. Es substituirà el Consell de Cent per un Ajuntament de patró castellà, i aquest tindrà jurisdicció sobre un territori molt més restringit. El nou govern municipal heretarà tots els tan experimentats defectes del seu model i, a això, caldrà afegir-hi les conseqüències d'una dotació econòmica exigua. Els gremis no tindran cabuda a l'Ajuntament borbònic, el que es farà perdre una bona part del seu poder tradicional. Però el control de l'aristocràcia sobre el govern municipal es consumarà quan aquest hagi esdevingut un poder absolutament secundari. La ciutat quedarà totalment sotmesa al poder militar.

La màxima autoritat militar, el Capità General, es convertirà, en el pla efectiu, en la primera i indiscutida autoritat del Principat, tot i que en l'àmbit civil comparteixi les seves atribucions amb l'Audiència. La primera funció del nou Cadastre serà mantenir un exèrcit que assegurí el control de la monarquia sobre el Principat. El Capità General es reservarà les principals competències que afecten l'espai urbà, imposarà més eficaçment els seus criteris i la seva idea de la ciutat i emprendre les més ambiciosos iniciatives urbanístiques.

En efecte, en tot moment el Capità General serà el màxim fiscalitzador de la forma física de la ciutat. En primer lloc, serà ell qui imposarà les obres d'interès militar, que no seran escasses en una plaça de primer ordre com Barcelona; en segon lloc, tindrà un ampli marge de competències en el control de les obres edificades sobre terrenys públics i sobre aquelles que poguessin afectar a carrers i places, la qual cosa li permetrà arrogar-se, sempre que vulgui, competències de l'Ajuntament. Aquest, carent d'una assignació suficient, afrontarà obres de menys envergadura i quedarà supeditat generalment a la iniciativa del Capitans Generals, els quals mostraran una gran vocació urbanística.

La concepció militar de la ciutat, que de fet entronca amb la tradició tècnica i estètica que arrenca del Renaixement, la veu com un objecte modificable des de lleis exteriors a la pròpia ciutat. El regle i el compàs dels enginyers militars intentaran imposar un ordre i una regularitat aliens a una estructura urbana d'herència medieval. Com ja ha estat vist, les primeres intervencions buscaran solucions a problemes defensius i de control; paral·

l'elament, però, s'introdueixen els nous criteris urbanístics en els projectes dels barris alternatius. En avançar el segle, aquests criteris trobaran expressions més rotundes en el projecte del barri de la Barceloneta o la urbanització de la Rambla.

El poder militar no serà, però, l'únic agent important en la transformació de Barcelona: l'impuls econòmic i el creixement demogràfic seran factors, de fet, més importants. Generalment, re-percutiran sobre la ciutat a través de l'acció de la iniciativa privada que, com ja s'ha vist en estudiar els efectes de la Ciutat d'ella, seguirà els seus propis impulsos, sovint contraposats als desitjos de les autoritats militars. Inicialment, aquests canvis, a causa de la seva atomització i les escasses traces que han deixat a nivell documental, ens poden resultar poc perceptibles; en avançar el segle, les iniciatives i els resultats aconseguits per la societat civil esdevindran més visibles, com a conseqüència de l'afiançament del creixement econòmic i demogràfic. A finals de la centúria, la iniciativa privada serà ja la principal protagonista de la transformació de l'espai urbà.

La guerra havia significat el trencament d'aquell impuls econòmic i demogràfic advertit des de finals del segle XVII. Està admés que la primera reactivació no sorgirà de Barcelona, sinó d'una expansió agrícola entorn de múltiples pols, que serà la que provocarà la primera embranzida comercial; des d'aquest punt de vista, el creixement econòmic es generaria i es consolidaria al marge del nou aparell de poder borbònic. Encara que actualment ja ningú defensi la tesi que fa derivar el gran impuls català del XVIII de la política de foment dels Borbons, no es poden menyste-

nir, al menys pel cas de Barcelona, les vinculacions entre política i economia.

En primer lloc, com assenyalen encertadament Ramon Grau i Marina Lòpez (24), el Decret de Nova Planta és més important pel que destrueix que pel que instaura. En efecte, en anul·lar un règim municipal extremadament rígid que vinculava estretament govern municipal i sistema productiu, es trencava un marc restrictiu que impedia la lliure expansió econòmica. La limitació del poder gremial serà el que permetrà a la ciutat la implantació de noves activitats amb una organització de la producció més avançada. Amb l'antic Consell de Cent hagués estat més difícil l'extraordinària expansió manufacturera del segle XVIII.

En segon lloc, i en el mateix sentit, Manuel Arranz ha assenyalat la importància dels subministres a l'exèrcit com a factor d'acumulació de capital (25). En ambdós casos, el factor polític contribuirà a reforçar la importància de Barcelona com a centre econòmic. Importància que no començarà a fer-se perceptible, segons Pierre Vilar, fins l'any 1743. Serà entorn d'aquesta data quan es torna a iniciar un període d'activitat regular de la marina i el comerç catalans en la Carrera d'Índies.

A partir d'aquestes dates, es multiplicaran els indicis d'un increment de l'activitat i les iniciatives: la formació de la Reial Companyia d'Índies el 1756, la creació de la Junta de Comerç el 1758 i, paral·lelament, el progressiu afiançament de les noves manufactures. L'increment del comerç i la formació de capitals comercials seran els factors claus que permetran la consolidació d'un creixement sostingut, en ser invertits en les noves ma

nufactures cotoneres i altres activitats industrials. Les fàbriques d'indianes, que comencen a adquirir un pes considerable a partir dels anys 60, suposen una transformació capital en l'estructura econòmica i social de la ciutat. Una transformació que es reflecteix prou bé en l'increment demogràfic que caracteritza la Barcelona del segle XVIII.

L'evolució de la població barcelonina és mal coneguda en el període immediatament posterior a la guerra de Successió. Pierre Vilar menciona la xifra donada per Ponz per l'any 1759 de 53.000 habitants i la considera "sòlida i perfectament acceptable" (26). Si s'observa la corba de la fig. 274, que es confronta amb el creixement de la parròquia del Pi i el Raval, aquesta xifra sembla poc versemblant (semblaria més lògica una xifra d'uns 63.000 habitants) (27).

Cal partir per tant del cens de 1770. En aquesta data, la població ja s'ha multiplicat per 2,16 respecte l'any 1716. El cens de 1786, paral·lel al de Floridablanca, ha multiplicat la població de 1716 per 2,86 i, ja al final del segle, es pot considerar, sense por a equivocar-se, que Barcelona ha triplicat còmodament els seus efectius demogràfics. Els recomptes d'ànimes de comunió de la parròquia del Pi (Pilar López) assenyalen un creixement ascendent durant tot el període, amb una acceleració del ritme demogràfic a partir de la dècada de 1760-1770. La tònica positiva es mantindrà fins que, a finals del segle XVIII i principis del XIX, un seguit de guerres, alternativament contra Anglaterra i contra França, posin greus entrebancs al creixement econòmic i demogràfic. El 1808, serà la invasió napoleònica la que interrom-

prà, finalment, aquesta llarga fase expansiva.

A tot el país, però, l'increment demogràfic, el canvi i l'augment de la producció agrícola, el tràfic marítim, la formació de capital comercial i el creixement de les manufactures pre-industrials hauran definit un període de profundes mutacions i canvis estructurals que potenciaran futures transformacions.

Dintre d'un perímetre emmurallat invariable, la ciutat de finals de segle diferirà notablement de la de 1720. Augment demogràfic, creixement manufacturer i reformes urbanístiques hauran configurat un espai urbà substancialment diferent, encara que es mantinguin línies de continuïtat.

4.4. El pes de la ciutat de llevant

4.4.1. L'evolució de l'activitat constructiva: 1719-1780

A la corba demogràfica de la figura 274, que compara les evolucions relatives de la ciutat, i del Raval, s'observa que fins els anys 80 el conjunt de la ciutat creix més depressa que el Raval. La ciutat de llevant ha perdut un sector important, però és encara l'àrea més dinàmica. Els censos de 1770 i 1778 ens ho confirmaran. En tot cas, com ja s'ha comentat i es pot observar a la corba mencionada, el creixement és important la primera meitat del segle, però no modifica aparentment la ciutat.

En efecte, de 1714 a 1753, moment de la construcció de la Barceloneta, la ciutat, aparentment, no sofreix cap canvi important. L'increment demogràfic serà absorbit mitjançant la reedifi-

cació de les cases derruïdes durant el setge i, en general, amb una densificació de les zones ja urbanitzades de la ciutat. El Cadastre, que suposa una pressió fiscal onerosa, i els allotjaments, contribuiran, especialment en una situació econòmica difícil, a multiplicar l'ús compartit de les vivendes i la subdivisió de les cases per a disminuir-ne les càrregues. L'encabir diverses famílies en una casa, que havia estat una solució freqüent en els moments d'alça de la població en temps precedents, ara, amb una àrea urbana disminuïda i amb l'afiançament d'un creixement demogràfic, provocarà canvis apreciables en l'estructura física de la ciutat, encara que es faci difícil el mesurar-los.

La quasi immediata eliminació dels porxos de la Blanqueria (1715), incorporats a les vivendes, i el projecte no autoritzat d'urbanitzar el fossar de les Moreres (1723) són símptomes del que diem (28 bis).

Els "quadernos de casas rehedificadas..." permeten, per una banda, enllaçar amb els efectes ja observats provocats per la construcció de la Ciutadella, i per l'altra, analitzar l'evolució de l'activitat constructiva per tot el segle. De les fluctuacions d'aquesta i de la seva concreció espacial es poden establir uns períodes orientatius.

El primer període, entre 1719-1722 i 1730, es caracteritza per l'escassa activitat constructiva (fig.275). En tot cas, les corbes d'ànimes de comunitat de Santa Maria del Pi i de Sant Just (fig.78) no mostren una davallada demogràfica important, el que fa pensar en una precària situació econòmica: continua la situació que caracteritzava el moment de construcció de la Ciutadella (29).

En aquest mateix sentit és destacable (fig.276) veure en el plànol la presència preponderant de cases reedificades en la proximitat de les àrees enderrocades. El Raval, durant aquesta etapa, només concentra un 14,4% de les cases reedificades, i un 8,6% de les botigues, un moviment molt escàs si el comparem amb l'extensa superfície que ocupa. La ciutat de llevant (a la dreta de la Riera de Sant Joan i de l'Argenteria) concentra, en canvi, el 46,9% de les cases reedificades i l'activitat constructiva en general.

Pel que fa a les botigues, remodelades o noves, sobresor-ten clarament els barris centrals (1,2,3,6,7) (fig.273): el 68,9% de la formació de noves botigues s'hi concentra. En una àrea poc comercial com aquesta, això fa pensar en creació de nombroses in-fravivendes que es segreguen de cases relativament grans, proba-blement per fer front a les despeses ocasionades pel Cadastre i els allotjaments, i en general a l'adversa situació econòmica. Als barris 4 i 5, on les cases són de menor dimensió i les boti-gues ja estan segregades o tenen una funció artesanal específica, la formació de noves botigues serà lògicament més difícil.

Durant els anys 30 del segle s'obre una etapa ben diferen-ciada: la corba assenyala , encara que amb fortes oscil.lacions, un creixement molt considerable de l'activitat constructiva. Es comença a observar una relació que l'anàlisi de les següents eta-pes confirmarà: la vinculació entre fluctuacions de la corba de l'activitat constructiva i conjuntura comercial. Pierre Vilar asse-nyala per aquest període que si entre 1714 i 1726 només se'n te-nen referències discontinües, a partir de 1730 es fa clara la re-

presa de les importacions de teixits estrangers (30), signe inequívoc d'un millorament de la situació econòmica.

Aquest moment més expansiu es caracteritza a l'espai per una tendència a l'ampliació de les àrees actives, que es concretarà en una extensió cap a ponent i una altra cap a Sant Pere. És pròpi d'aquest període la tendència a la parcel·lació i divisió de cases, especialment de grans dimensions, i molt assenyaladament, moltes cases de la noblesa.

Durant aquesta etapa s'observa un gran increment de les botigues als barris 3 i 4, que són els sectors aprop de l'àrea activa i amb cases senyorials. Cal pensar que aquí actuen combinadament les càrregues que pesen sobre les grans mansions i la demanda d'espai pròxim a les àrees actives per desenvolupar activitats lligades al comerç. És en aquest sentit rellevant la subdivisió, com deïem, d'un nombre elevat de cases senyorials amb creació de botigues a punts dels carrers Ample, Gignàs i de la Mercè més propers al centre comercial (30 bis). Comença també a fer-se perceptible una activitat més generalitzada, amb una notable concentració de noves construccions al carrer Nou de Sant Francesc (que amb prou feines s'havia recuperat de la pesta de 1651). S'ha de notar, per altra banda, l'aparició d'una certa activitat al Raval, observable especialment en els grans eixos que el travessen, amb una sobresortint concentració al carrer de Sant Pau.

Durant els anys 40, i particularment a la primera meitat de la dècada, es marca clarament un moment baix en l'activitat constructiva. Una forta davallada que podria fer dubtar de la fiabilitat de la font, si no coincidís amb un moment particularment

difícil del moviment comercial. Cal destacar novament l'estret lligam entre moment comercial i activitat constructiva. Aquest fet havia estat ja insinuat per Pierre Vilar quan afirmava: "És ben clar que les piastres de les soldades que servien per a construir les cases dels mariners d'Arenys o de Mataró havien estat bestretes del treball dels obrers de les mines mexicanes" (31).

És més clara i més pròxima a la que aquí es presenta l'anàlisi de Ramon Grau i Marina López, de les fluctuacions en el ritme de concessions de llicències entre 1772 i 1791 (32). Amb la nostra corba s'arriba a la mateixa conclusió. Per una banda, es confirmen en línies essencials les fluctuacions que havien observat aquests autors; per l'altra, en ampliar el període a 90 anys, queda perfectament assenyalada la crisi comercial derivada de la Guerra de Successió d'Àustria, que va enfrontar Espanya amb Anglaterra provocant el col.lapse del tràfic marítim.

La corba manca perfectament el que Pierre Vilar qualifica d'aturada gairebé absoluta dels negocis el 1744, i també el que anomena la fase de "represes creadores" entre 1744 i 1754. És aquest un moment clau en la història de la ciutat, que veurà les iniciatives comercials més audaces i també el creixement de les fàbriques d'indianes: creixement que queda enregistrat en part en els "quaderns de cases reedificades" (33).

En efecte, els comerciants catalans hauran de buscar sortides a l'"impasse" provocat per la guerra. Per una banda, hauran de buscar una nova estratègia comercial fins aleshores massa orientada cap al nord d'Europa d'on procedia la pesca salada, i el bacallà. Una major orientació cap al mercat americà palesarà un dese-

quilibrí: el cacau, la quina, l'índi, la cotxinilla, el campetx, que procedeixen d'aquest continent, són productes cars que exigeixen, per exportar, molt aiguardent, encara més vi, o ametlles i avellanes, productes de molt més embalum.

Es crearà el que Pierre Vilar anomena "el desig de la doble operació": es fa necessària l'exportació de productes cars manufacturats (teixits, papers, dagueria, armes, quincalleria, llibres, etc.). Aquest serà un incentiu clau a l'hora d'invertir en les noves manufactures, i en el moment de decidir les primeres i més arriscades empreses de comerç directe amb Amèrica (34).

Per tant, malgrat la davallada de l'activitat constructiva, s'estan posant les bases d'un creixement posterior més sòlid, s'estan estimulant noves formes comercials i productives que seran vies d'acumulació i de creixement urbà. De fet, com ja ha estat comentat, a partir de 1744 i, sobretot, a partir de 1746, molt abans d'acabar la guerra, la corba dona ja mostres d'un vigorós redreçament. En conjunt, en arribar a meitats de segle s'han operat ja importants transformacions en l'organisme urbà.

Pere Serra Postius, que havia nascut el 1671, que morí l'any 1748 i que per tant era testimoni directe d'aquest canvi, escrivia, poc abans de la seva mort, en parlar dels enderrocaments de la Ciutadella: "En quant a la gent, no per ço, ni ha menos en la Ciutat, antes be, penso ni ha molt més, avense notablement augmentat lo comers, per rahó quels artisans, se son molt perfeccionats en llurs respetius oficis, y fabricas; y així com abans en quiscuna casa noy abitava sino una familia, ara en moltas de las

casas, que estan separadas ab sos quartos y apartaments, ni abitan quatra, y en altres sis, y en alguna més..." (35). Contra el que sovint s'ha deixat entreveure, ja abans de 1748 la transformació urbana havia estat important i era clarament perceptible.

El comentari de Serra Postius fa pensar que els "quadernos..." són inicialment poc explícits pel que fa al progrés d'una nova forma d'habitatge: la casa de veïns. En efecte, hi trobem algunes cases d'"escaleta" des de l'any 1734, però no les suficients per justificar les paraules que hem transcrit. És justament el 1749, un any després de la mort de l'autor mencionat, quan apareix la primera sèrie una mica llarga de "cases d'escaleta", situades al front de l'Esplanada, i quan es palesa una clara multiplicació de les referències a aquesta fórmula de subdivisió de cases.

Al mateix temps, als "quadernos..." es comencen a fer perceptibles els inicis d'una tendència a la unió de diverses cases per formar propietats més àmplies, solució que començarà a proliferar a partir de 1769. Moviment lògicament lligat a l'augment de cases d'escaleta, fàbriques d'indianes i grans mansions. Val a dir que la majoria de les cases d'escaleta se situen en la proximitat de les àrees enderrocades i a les àrees denses des de sempre. A l'altre plat de la balança, observem que entre els anys 1742 i 1747, de poca activitat constructiva, aquesta sofreix al Raval un creixement relativament apreciable en comparació a la resta de la ciutat: passa de 14,4% els anys 20, al 20,7% els anys 30 i al 32,9% durant el període 1742-1747. En aquests últims anys és quan els quaderns enregistren les primeres fàbriques d'indianes que es situen també al Raval (36).

Si considerem la formació de botigues, hi observem també un fort increment relatiu respecte les dècades anteriors, un creixement fins i tot superior al produït a les cases (fig.275). En aquest període econòmicament difícil, la relativament escassa davallada en la formació de botigues, que com sabem són molt sovint infravivendes, i el relatiu manteniment de l'activitat al Raval, fan pensar que es manté la necessitat d'habitatge econòmic i per tant que no hi ha una davallada demogràfica correlativa a l'econòmica. Això podria explicar la fàcil embranzida de les manufactures en disposar de mà d'obra relativament abundant.

Aquest afiançament "aparent" del Raval com a àrea d'expansió, necessita però ser matisat. Primer per què per les botigues, la presència del Raval és molt més baixa: 17,6%. Segon i fonamentalment, el que cal sobretot marcar és que la "nova empenta" del Raval és transitòria, ja que durant el llarg període entre 1748 i 1785, en el qual, a més, s'urbanitza la Rambla, el percentatge de l'activitat constructiva respecte al conjunt de la ciutat baixarà del 32,9% mencionat al 25,9% (i recordem que queda exclòs dels "quadernos..." el barri de la Barceloneta que es comença a construir el 1753).

Es tracta, per tant, d'un retrocés molt sensible que motiva fins i tot un comentari marginal en els propis "quadernos...": en efecte, l'any 1767, en unes cases del carrer de Sant Pau es justifica la disminució del valor de casa a la contribució cadastral, "... por haberse bajado los alquileres generalmente de todas las casas y singularmente de las que tienen la situación tan apartada...". La baixada és important ja que els lloguers mencio-

nats passen de 50 i 45 a 42 i 40, el que fa que la diferència suposi entre un 10 i un 15% del seu valor.

A més, la comparació de les corbes de la ciutat i del Raval mostren la relativa atonia d'aquest últim fins ben entrats els anys 80. Atonia que contrasta amb el fort creixement de les botigues, habitatge barat més ben situat, a partir de 1765. El Raval no tindrà doncs un creixement clarament superior a la resta de la ciutat fins que es comencin a urbanitzar nous carrers, i cal remarcar que la urbanització de la Rambla no sembla jugar immediatament com a estímul d'aquest creixement. En conseqüència, el Raval no absorbeix lògicament, fins molt tard, un percentatge apreciable de l'augment demogràfic. Queda preguntar-se quins són els barris que en major mesura absorbiran aquest increment.

Els dos censos que ja hem mencionat anteriorment (37), el de 1770 i el de 1778, que són els primers des de 1716 amb un grau de fiabilitat acceptable, i que a més permeten un nivell apreciable de desagregació espacial (38), ens ofereixen dues imatges fixes de la ciutat que complementen i acaben de perfilar el que fins aquí hem comentat. En efecte, en reflectir sobre el plànol les dades dels censos i calcular les densitats resultants, s'aprecia immediatament la forta persistència del pes de la ciutat de llevant, que ha modificat substancialment la seva estructura interna, però que es manté gravitant sobre els centres de sempre: centres comercials, port i rec (figs. 281 a 285).

S'han de destacar dos canvis fonamentals. Servint el port, ha aparegut un nou barri que no constava entre les cases reedificades per què estava exempt de Cadastre: la Barceloneta. Per al-

tra banda, l'àrea activa ha incorporat plenament el barri entorn a les basses de Sant Pere que s'han convertit en l'àrea més densa de la ciutat.

Si es compara el creixement per unitat de superfície entre 1716 i 1770 (fig.283), també són els barris de Sant Pere i el de la Porta Nova els que han sofert una densificació més intensiva. És ara el moment d'estudiar el creixement del pes d'aquestes dues àrees: una que segueix la tendència de la ciutat de recolzar els sectors de llevant; altra que estableix, en el seu augment d'importància, un primer pas en l'evolució que, d'alguna manera porta de la ciutat de llevant a la ciutat de la Rambla.

4.4.2. El port i la Barceloneta

Com ja ha quedat prou clar, l'embranchida econòmica catalana del segle XVIII té un dels seus elements claus en el comerç. L'expansió agrícola i demogràfica inicial provocarà aviat un increment dels intercanvis comercials que facilitarà l'acumulació de capitals, base de totes les iniciatives que s'emprendran, incloses les inversions en manufactures que estaran alimentades i àmpliament condicionades per la conjuntura comercial.

La persistència del pes de la ciutat de llevant, en part, és un reflex d'aquesta realitat: el port i el "barri de la Ribera" segueixen perfilant-se com a principals nusos de les activitats de la ciutat. Però, com sabem bé, l'àrea de la Ribera havia quedat traumàticament afectada en construir-se la Ciutadella. La poste-

rior readaptació i densificació del barri havia paliat momentàniament les derruccions, però no podia substituir l'àrea afectada.

Entre els diversos sectors desapareguts, tota l'àrea marítima havia quedat enderrocada, i com també sabem, a la platja de la Mar Vella havien fet aparició des de molt aviat barraques habitades. Encara que inicialment s'intentés evitar la formació de barraques, ja el 1724 es va legalitzar "de facto" la situació, en imposar un cens de 5 lliures 8 sous anuals als habitatges (3 de febrer de 1724). Posteriorment, "aquells veïns, al veure reconeguts legalment llurs albergs sol·licitaren milloraments urbans obtenint, el 1730, una taula de neu" (39). D'aquest mateix any és el projecte aprovat pel Marquès de Risbourg per a construir tres fileres de barraques alineades (fig.286).

El barri ja plenament consolidat constava, el 1737, segons plànols conservats a l'arxiu de Simancas (40) (fig.287) de 215 barraques (41), descomptades les alineades aprovades pel Marquès de Risbourg, el més probable sense habitar. Això fa pensar que el nombre d'habitants podia aproximar-se al miler.

Si s'acceptava un poblament de caràcter irregular d'aquestes dimensions en una àrea estratègicament important pels militars, no era per excès de tolerància, sinó per què omplia una necessitat real. Una necessitat, no cal dir-ho, creada amb l'enderrocament per la construcció de la Ciutadella, però que afectava als mateixos interessos de la monarquia. En aquest sentit, es pot recordar aquí la pròpia preocupació de Castel Rodrigo quan proposava la construcció del barri de la platja i les circumstàncies políti

ques i econòmiques ho impedièn. El considerava absolutament necessari, "pues se experimenta que los que poblavan el Barrio que llamavan de la Rivera, y se à demolido para la esplanada de la ciudadela, se van avecindar en Mataró, y otros lugares de la costa, en grave perjuicio del comercio de este Puerto y de las Operaciones del Real Servicio que en el puedan ofrecerse" (42).

El port i el seu bon funcionament eren una necessitat pel comerç en augment, però eren també una necessitat militar que reclamava una població que el servís. Des dels primers Capitans Generals, amb els projectes de Verboom, el port serà per les autoritats militars una preocupació constant, al ser Barcelona la principal plaça militar del front mediterrani i plataforma de les expedicions italianes d'interès fonamental en el conjunt de la política de la monarquia. No és doncs d'estranyar que cap els anys 40, amb motiu de la guerra de Successió d'Àustria, que enfronta la marina espanyola amb l'anglesa, s'activessin les obres de millorament del port. Fins i tot, a l'àrea on s'havia volgut aixecar el barri de la platja s'hi projectà un arsenal (fig.288) (43).

Aquest projecte és interessant per què mostra, per una banda, el valor militar d'aquesta àrea litoral protegida per la Ciutadella i la ciutat, que la fa molt adient per unes instal·lacions d'aquesta mena. Instal·lacions, per altra banda, molt lògiques en una ciutat plenament militaritzada i de valor estratègic innegable. Malgrat això, l'Arsenal projectat respectarà la majoria de les barraques, el que sembla corroborar la necessitat d'aquestes com a servei de les pròpies instal·lacions.

L'any 1742 era anomenat nou Capità General el Marquès de

la Mina, que es revelaria molt actiu i preocupat per les millores urbanes. Des d'una posició plenament militar, dominant i autoritària, amb procediments expeditius i amb freqüents topades amb la Reial Audiència i els Regidors, va emprendre un nombre considerable d'iniciatives: reparació del moll, enllumenat públic i, sobretot, la formació del nou barri de la Barceloneta.

En efecte, l'any 1749, acabada ja la guerra, el nou Capità General es proposa d'eliminar el barri de barraques: "laberinto incomprendible de chozas de diferentes especies i figuras, todas de materias combustibles". A les raons estètiques se sumaven les qüestions de control d'una àrea que, com s'ha vist, havia estat sempre difícil de controlar. En aquest sentit, és simptomàtic que una de les primeres cases que s'hi edificà fos la de l'administrador de les rendes públiques, el qual, el 1753, enderrocava la barraca de fusta on cobrava els drets reials (44). El Marquès de la Mina, prescindint del vell projecte de Verboom, encarregà a l'enginyer militar Juan Martín Cermeño el projecte del nou barri que s'acabaria anomenant Barceloneta (figs.289,290).

Encara que diferent del vell projecte de 1718, el nou suposa la introducció a Barcelona dels mateixos criteris de uniformitat, regularitat i repetició dels tipus que aquell ja apuntava. Cermeño reduí de dos a un el mòdul residencial, que quedà constituït per una vivenda unifamiliar entre mitgeres i sense pati, de 8,4 x 8,4 metres de planta (és a dir, uns 70 m² de parcel·la: recordem que, l'àrea més densa de la ciutat, a les parcel·les més petites, la mitjana de superfície era de 61 m²). Per no impedir la visibilitat i les possibilitats de control des de la Ciutadella,

l'alçada va quedar limitada a planta baixa i pis. Les cases es van disposar en blocs que formaven llargs carrers orientats a la forta lesa, en una disposició quasi panòptica. El conjunt, que incorporaa va dues casernes, tenia com a centre l'Església de Sant Miquel, davant de la qual s'organitzava una plaça.

Les obres començaren l'any 1753 i el barri es poblà ràpida ment, signe inequívoc del canvi que s'havia operat en aquests anys: en trenta mesos s'edificaren vuit carrers dels setze projectats, i a més l'església de Sant Miquel i la seva plaça (45). Per una banda, tot indica (inclosa la corba analitzada anteriorment d'activitat constructiva) que s'havia operat un lent però sòlid avanç demogràfic; per l'altra, s'havia produït un canvi important a nivell econòmic i la ciutat començava a superar la llarga crisi comercial dels anys 40.

El moviment marítim creixent exigia dotar al port d'un barri portuari digne i que el servís convenientement. Recordem que "cap al 1750 hom assenyala simultàniament en el port de Barcelona tres-cents vaixells..." de tonatges i nacionalitats diverses (46). A més, a diferència del que succeïa el 1718, el clima entre ciutat i autoritats era més confiat, i de fet, en contrast amb el barri de la platja projectat per Verboom, el projecte de Cermeño preveu les cases en materials sòlids: no hi ha, ara, l'amenaça en suspens d'una ràpida demolició en cas de necessitat bèl·lica o "política".

La solidesa del nou barri permetrà introduir més decididament els nous criteris urbanístics que ja s'anunciaven en els projectes de Verboom. Els principis de regularitat, alineació, repe-

tició dels tipus..., es podran expressar en aquest projecte molt més eficaçment: si comparem la disposició dels blocs d'un i altre projecte, cal admetre la total superioritat del de Cermeño. Verboom es limitava a organitzar les cases en quatre fileres paral·leles, mentre que Cermeño parteix de l'església i la plaça de Sant Miquel com a nucli generador del projecte, que dotava al conjunt d'un equilibri avui totalment perdut amb l'extensió i augment d'alçada del barri (fig.289).

La importància d'aquest s'ha de veure més lligada al que suposa en la història del urbanisme i en les formes d'intervenció urbanística a Barcelona, a la seva situació fora muralles i a la seva funció portuària, que al seu pes demogràfic real. En efecte, contràriament al que sovint s'ha repetit, el nou barri només "substituirà" una part de l'àrea desapareguda amb la construcció de la Ciutadella: l'any 1770, la Barceloneta representava tan sols un 4,2% del total dels habitants de la ciutat, en contrast amb el 17% que suposava el sector enderrocat.

D'allò que caracteritzava la Barceloneta com a barri totalment singular, ens interessa destacar aquí, molt especialment, la seva situació fora muralles que condicionarà clarament el futur desenvolupament de la ciutat. La Barceloneta serà un pas molt important i molt clar en la seqüència provocada per la Ciutadella de dislocament de l'espai urbà; i al mateix temps, una evident confirmació del pes de l'estructura de l'espai.

4.4.3. Les fàbriques d'indianes i el barri de Sant Pere

Si l'impuls comercial i la formació de capitals comercials

seran els factors claus que permetran la primera embranzida, la consolidació d'un creixement sostingut passarà per la inversió d'aquests capitals en les noves manufactures cotoneres. L'afiançament d'aquestes induirà canvis en les relacions de treball i potenciarà el creixement demogràfic. Per una banda, la indústria de les indians actuarà com a dissolvent d'un règim gremial que travessa un període d'intensa erosió (a finals de segle, fins i tot, l'Ajuntament s'enfrontarà al monopoli gremial per fer una tentativa d'adoberia municipal (47)); per una altra, tindrà efectes directes sobre el marc físic i sobre les condicions d'habitabilitat.

Les primeres fàbriques d'indians van aparèixer abans de 1740 (48): la de Jacint Esteve, el 1736, la d'Antoni Serra i Cia., el 1737, la de Bernat Glòria, el 1738. Com ja hem comentat, a partir de 1746 els "quadernos de casas rehedificadas" enregistren nombroses fàbriques fetes de nou o ampliades. No hi són totes: si se sap que entre 1746 i 1748 s'eleva a 8 el nombre de manufactures (49), allí només n'hi consten 3.

De qualsevol manera, també aquí el document ens pot servir d'indicador, encara que s'ha d'usar amb prudència. Concretament, sembla poc fiable la distribució espacial que resulta. Els "quadernos..." ofereixen, des del primer moment, una excessiva presència de manufactures establertes al Raval, que resulta sospitosa a la vista d'altres fonts. Aquest fet té una explicació senzilla: al Raval és on es bastien els edificis amb una més clara tipologia fabril. En altres barris, singularment en el de Sant Pere, els obradors sorgien de l'habilitació d'espais preexistents, anteriorment destinats a vivenda o a l'exercici d'altres oficis. En e

fecte, sobretot inicialment, les fàbriques d'indianes ocupaven poc sovint edificis específicament destinats a aquest ús: es realitzaven reformes i ampliacions d'edificis de vivendes, de magatzems, de botigues..., per encabir-hi els nous processos industrials. En aquests casos eren més difícils de detectar en les inspeccions dels comissaris de barri o bé el document les ha recollit sense especificar el caràcter de fàbrica.

Es més útil, per restituir-nos una idea més exacta d'allà on es situaven inicialment les fàbriques, fer ús dels documents de la Compañía de Hilados de Algodón pels anys 1768 i 1783, àmpliament treballats per R. Grau i M. López (50). A les actes de constitució i renovació de la societat hi consten les fàbriques d'indianes interessades en la "Compañía...", llur localització i el nombre de telers de cada una d'elles. Aquestes dades queden reflectides en els plànols de les figures 292 i 293.

El 1768 hi consten 22 fàbriques, mentre que als "quadernos..." només n'hi consten tretze. Aquests situen sis fàbriques al Raval i cinc al barri de Sant Pere, pròpiament dit; i els documents de la "Compañía..." en localitza sis al Raval i onze al barri de Sant Pere. En ambdós casos, la resta queda, com és lògic, també dintre del circuit de Jaume I. Aquest sensible desequilibri cal comptar que es manifestarà per totes les fonts fiscals. La "Compañía...", en canvi, ha d'oferir amb tota probabilitat una mostra més representativa. De fet, només estava integrada per les fàbriques "arregladas", que com a condició bàsica havien de tenir dotze telers. Això fa pensar que, si el plànol de 1768 ja mostra la màxima concentració a Sant Pere, si es comptessin les petites

fàbriques de menys de 12 telers, molt probablement la densitat industrial del barri de Sant Pere es veuria multiplicada.

El cert és que el 1770 aquest barri ha aconseguit un increment demogràfic i una densitat elevadíssims, el que és producte de la contribució de dos factors: per una banda els desplaçaments provocats per la Ciutadella; per l'altra l'augment de l'activitat industrial (figs. 283 i 284).

El 1783, el plànol que reflecteix les fàbriques d'indianes interessades en la "Compañía...", mostra una localització encara més polaritzada entorn al barri de Sant Pere. El Raval no ha augmentat els seus efectius en la mateixa proporció: el nombre de fàbriques és només de dotze. O sigui, s'ha doblat el nombre de fàbriques mentre a Sant Pere s'ha passat d'onze fàbriques a vint-i-nou, sense comptar amb la molt probable proliferació de manufactures amb menys de dotze telers. El Raval, per contra, ha augmentat més vigorosament el seu nombre total de telers, que ha passat de 139 telers enregistrats el 1768 a 346 el 1783. Creixement fins i tot superior al que coneixem al barri de Sant Pere (queden excloses les fàbriques de menys de dotze telers).

En resum el que interessa remarcar és que fins el 1783, és el barri de Sant Pere el que suporta el major pes industrial de la ciutat. Una funció probablement submergida, en gran part, i no detectada a nivell fiscal; però que es reflecteix d'una manera intensa en l'exagerada densificació de l'àrea. La concentració fabril i demogràfica d'aquest barri va ser molt probablement la que va impulsar l'Ajuntament a adreçar, el 1784, una exposició al Capità General considerant la necessitat de prohibir l'existència

de fàbriques a l'interior del recinte emmurallat.

Paradoxalment, el procés d'implantació de noves manufactures no havia sofert en aquest moment la seva més forta embranzida, que s'estava congriant just per aquestes dades. En efecte, a partir dels anys 80 (veure gràfic fig.294) i fins al final del període creixerà molt sensiblement el ritme de construcció de noves fàbriques. Aquest creixement coincidirà amb l'impuls donat a la urbanització del Raval. Malgrat la dubtosa fiabilitat dels "Quaderns..." en aquest punt, val a dir que la immensa majoria de les noves manufactures enregistrades es localitzaran al Raval (veure fig.295). Procés que tindrà una "confirmació" en la imposició de "patents" de 1812.

En tot aquest procés, la manca de l'àrea enderrocada per la Ciutadella ha estat un handicap "invisible" però molt real. L'àrea amb més tradició industrial, servida per l'aigua del Rec Comtal i sobretot ben connectada amb el port i amb els nuclis més actius, quedarà saturada molt ràpidament sense possibilitat d'ampliació, degut a la presència constant i inevitable de la Ciutadella. El Raval, que durant els anys 40 rep una proporció considerable de noves manufactures, sofrirà també en aquest àmbit un cert retrocés, probablement per la seva situació apartada del port i allunyada encara de les grans concentracions de mà d'obra potencial mínimament qualificada.

Les economies d'aglomeració, fonamentalment necessàries a les petites fàbriques, ralentiran la més plena incorporació del Raval a la nova funció industrial. Malgrat tot, el Raval anirà canviant el seu perfil suburbà per esdevenir, poc a poc, a finals

de segle, el gran espai de reserva per a la indústria barcelonina. Cal pensar que de disposar de l'àrea ocupada per la Ciutadella i la seva Esplanada, la nova indústria hagués preferit consolidar les seves principals línies d'expansió cap a llevant, a les proximitats del port, dels recs, dels grans espais per prats d'indianes fora muralles (recordem el paral·lel intra-muralles del camp dels tiradors medieval), dels nuclis comercials i de les grans reserves de mà d'obra qualificada i sense qualificar.

4.5. El control i les intervencions urbanístiques

4.5.1. Els canvis en les formes de control de la societat urbana

El fort creixement de la ciutat plantejarà nous problemes: d'entrada, es renovarà la necessitat de control sobre la ciutat, però ja sobre noves premisses, ben diferents de les que regien quan es va projectar la Ciutadella. L'entronització de Carles III significarà un canvi en dos sentits: per un costat, la introducció en els cercles governamentals dels ideals il·lustrats; per l'altre, el moment de la reconciliació entre Barcelona i la monarquia. Els nous aires que es respiren a la Cort permetran la introducció de reformes, gens radicals però substancials, perquè repercutiran en moltes facetes de la vida urbana, des dels mecanismes de la pròpia regulació del poder, als que dominen el règim d'abastos dels grans nuclis, fins al propi control del procés de construcció de la ciutat.

Des de la instauració de la Nova Planta, els ajuntaments

arrossegaven vicis d'origen. L'augment de la població urbana, molt important ja a finals de segle, va exacerbar el mal funcionament de les institucions municipals. No va ser, però, a Barcelona, sinó a Madrid on va esclatar el problema. El 1766 el famós motí de Squillace, provocat per la crisi i les dificultats d'abastir la capital, precipitarà un seguit de reformes que afectaran al problema dels subministres, la preocupació per la higiene, la vigilància de l'ordre públic i la reducció del poder dels Ajuntaments amb la introducció de representants populars. Augmentarà per contra el poder de la Reial Audiència, que es convertirà sovint en àrbitre (51).

El conjunt de reformes significarà de fet una major liberalització de l'economia i una centralització dels mecanismes de poder. Convé parar especial atenció a les noves formes de control de l'ordre públic, que suposen un canvi qualitatiu important respecte de les que es van posar en pràctica després de 1714.

La reforma s'imposarà primer a Madrid l'any 1768 i un any després es va aplicar a diverses ciutats espanyoles, entre elles Barcelona. La nova fórmula de control es recolzava en una nova divisió de la ciutat ja no únicament en barris, sinó en quarters i barris, cada quarter incorporant diversos barris. Cada barri tenia assignat un "alcalde de barrio" que era elegit i que estava subordinat a un alcalde de quarter similar a un magistrat de l'Audiència, però que residia en el quarter en el qual exercia les seves funcions (figs.296 i 297).

Els alcaldes de barri eren responsables de que es complís la legislació urbanística, i tenien l'obligació de controlar els

veïns inclosos en llur demarcació. De tal manera que "cada alcalde de barrio matriculará a todos los vecinos y entrantes y salientes, zelará la policía, el alumbrado, la limpieza de las calles y de las fuentes, atenderá a la quietud y orden público, y tendrá jurisdicción pedánea y para hacer sumarias en casos pronto dando cuenta incontinenti con los autos originales al alcalde de cuartel para que los prosiga encargándose tambien recoger a los pobres para conducirlos al hospicio o casa de Misericordia donde los haya, y a los niños abandonados para que se pongan a aprender oficio o a servir, arreglandose en todo a la instrucción que se les entregará, en la qual se les encarga también el particular cuidado y vigilancia contra los vagos, ociosos y mal entretenidos" (52).

El contrast amb la fórmula de control que suposava la construcció d'una Ciutadella és tan obvi que no necessita comentari. Ara, la ciutat no s'oposa frontalment al poder del Rei: els nous alcaldes de barri tenen per funció separar "el gra de la palla", controlar, en una ciutat que ha multiplicat els seus habitants, aquells marginats que poden alterar l'ordre públic o els bons costums i detectar ràpidament qualsevol alteració que pugui derivar en avalot de més grans proporcions.

Sota la direcció del Comte de Ricla, Capità General successor del Marquès de la Mina, vinculat als cercles il·lustrats de Madrid, es farà, el 1769, una primera divisió de la ciutat en 6 quarters amb 4 barris cada un d'ells (fig.296), i també un cens, no massa exacte, probablement per conèixer millor el pes de cada barri i poder decidir una divisió definitiva de quarters i bar-

ris més ajustada a les necessitats (fig.297) (53).

En efecte, un any després, el 1770, s'havia ja procedit a la delimitació de quarters i barris (5 quarters de 8 barris cada un), i es van iniciar els "Llibres de Matrícula" (54), on cada al·calde de barri anotava les cases i habitants que hi havia al seu barri, els canvis de domicili, etc. Sistema de control que no sabem fins a quin punt es va portar amb el rigor pretés, però que suposa un esforç totalment inèdit fins aleshores.

El nou sistema no va ser capaç, però, de detenir els avallots del maig de 1773, que es van iniciar com a protesta contra les lleves militars obligatòries, molt impopulars al Principat. Segons Pierre Vilar, però, en coincidir amb una punta aguda en la corba dels preus del blat, s'hauria de classificar aquest episodi entre els disturbis de la fam. Són, en efecte, anys difícils que es marquen també en les corbes d'activitat constructiva (fig.275).

Els fets de 1773 provocaran un pla de reforma del dispositiu militar (55), que no es fonamenta ja quasi exclusivament en l'eficàcia de la Ciutadella i Montjuïc, incapaços de resoldre per sí sols els problemes que plantegen aquests tipus d'incidents; i es redactarà un informe que es mostra obsessionat en assegurar el control efectiu sobre les muralles i les seves portes, i la protecció dels cossos de guàrdia i punts estratègics de la ciutat. Les noves necessitats de control es combinaran amb les reformes urbanístiques que requereix Barcelona per adquirir la imatge que s'imposa des dels cercles il·lustrats.

Ordre físic i ordre social seran les dues cares d'una ma-

teixa moneda. D'un mateix gust que es va imposant des del Renaixement i que culminarà en el que s'ha anomenat despotisme il·lustrat. Un gust per l'ordre i el control que es manifesta en tots els aspectes de la societat i el seu entorn, des de l'ordre arquitectònic a l'ordre en la formació dels exèrcits.

4.5.2. Les intervencions urbanístiques: de la ciutat de la Ribera al Raval

a. La política urbanística i el reglament d'obreria del 1770.

Fins els anys 70, paral·lelament al creixement demogràfic ja comentat, i a la densificació que es produeix, especialment en alguns barris concrets, hi ha hagut ja algunes intervencions urbanístiques promogudes per instàncies de poder diferenciades. Per un costat, l'Ajuntament, que emprendreà obres de caràcter molt limitat degut a l'exigüitat de la seva dotació econòmica: bàsicament reparació de clavagueres, canalitzacions d'aigua de fonts i sobretot empedrats (aquest últim capítol molt important perquè, malgrat les dificultats econòmiques municipals, el progressiu augment del trànsit rodat imposarà la reparació constant dels paviments).

Per l'altre, intervindran esporàdicament institucions com la Intendència, participant en la cobriment del Rec amb una volta, o la Reial Audiència, que participarà més tard en el control de les obres de la plaça del Born. Però sobretot, les iniciatives dels Capitans Generals sobresortiran per sobre de les altres, em-

prenent les obres més ambicioses. Aquestes estaran inicialment i exclusiva orientades a la plena militarització i control de la ciutat: Ciutadella, fortificació de baluards, cossos de guàrdia, casernes...

Molt sovint, s'ajuntaran amb una política de foment: fundició de canons, obres portuàries, reparació de camins, preocupació per l'eliminació d'obstacles del viari. En tot cas, l'interès pels aspectes estètics de l'ordenament de l'espai urbà no hi serà absent: l'exemple de la Barceloneta és prou il·lustratiu.

Independentment del caràcter de les obres empreses, les iniciatives dels Capitans Generals seran fins aquí decisions preses unilateralment des de l'autoritarisme prepotent que les condicions polítiques derivades de 1714 permetien. A partir de les reformes esmentades, es promourà una nova col·laboració entre iniciativa privada i autoritats. En aquesta nova etapa, dominaran fonamentalment tres perspectives: la de l'Ajuntament, la del Capità General i la dels representants populars. Les autoritats municipals aniran, de fet, a remolc del Capità General i de les propostes dels representants populars. Aquests últims empendran noves i significatives propostes clarament alineades amb els interessos de la iniciativa privada. És interessant, en aquest sentit, el procés que porta a l'aprovació del Reglament d'obreria promulgat el 1771.

En efecte, malgrat les repetides ordres del Comte de Ricla, l'Ajuntament no havia presentat cap projecte d'ordenances. Vista la tàctica dilatoria emprada pel consistori, el síndic personer del comú i alguns diputats van presentar un pla al Capità General,

qui el va transmetre a l'Ajuntament per què el discutís (56).

El pla dels representants populars proposava l'eliminació del sistema de "visorios", sistema de control municipal molt ineficaç que havia regit fins aquell moment. De fet, en aquest projecte es suprimia qualsevol control previ i es comentava: "Con es ta providencia y su observancia se alivia al vecindario del gasto y molestia de pedir licencias que se forman. Se libertan de darlas, y de practicar los visorios acostumbrados los señores obreros y dem s: se señalan los límites a que deben ce irse los Alba iles, Carpinteros y vecinos respectivamente y se imponen les penas correspondientes,   los (que) excedan y no se contengan en di chos límites en cada una de sus partes..." (57).

Els punts de vista dels representants populars i del Capita General coincidien en la voluntat de liberalitzar els circuits econòmics i suprimir les traves a la iniciativa privada, i també en la voluntat de limitar el poder dels Ajuntaments. L'Ajuntament s'oposar  a aquesta proposta i considerarà que el síndic personer i els diputats que l'havien redactada no havien pensat en altra cosa que en l'eliminació dels visoris oblidant el bé de la Causa Pública. Finalment, el projecte es va publicar sense el capítol que establia la lliure iniciativa dels veïns, però es va fer públic sense canvis, de tal manera que no es pronunciava sobre les volades, ni sobre les alineacions, ni sobre les alçades dels edificis, punts tots que constituiran la pedra de toc dels anys que seguiran (58).

Es substituirà el sistema de "visorios" pel d'informes del mestre d'obres municipal, menys onerosos que el primer; en canvi,

s'establiran moltes més severes. Les noves ordenances donaran més llibertat a la iniciativa privada i s'imposaran en un moment de baixa activitat constructiva que precedeix la gran eclosió de finals de segle.

És un moment, com diem, baix en el ritme de construcció i el Raval manté als ulls dels barcelonins una situació apartada que el fa molt poc atractiu. En efecte, al final del document que posa en vigor les noves ordenances, s'encomana a l'Ajuntament que estudiï les possibilitats de urbanització dels horts de la ciutat, i es mana al mestre d'obres municipal que aixequi plànols de carrers i cases per a presentar-ho al Capità General. Novament, seguint la línia traçada per Verboom, s'intenta una expansió cap a les hortes de Sant Pau, per descongestionar els barris de sempre. Aquestes indicacions quedaran de moment, però, sense futur.

En canvi, paral·lelament, es tenen notícies de dues sol·licituds per urbanitzar una franja de l'Esplanada tocant al Rec: una, presentada el 21 d'octubre de 1771, que pretenia construir 70 cases sobre el Rec; una altra, coneguda a través d'un informe de Zermeño (figs.298 i 299). Dues sol·licituds presentades en dos anys i que xocaven amb les condicions imposades pels militars (59). L'atracció de l'Esplanada és paral·lela a un rebuig, molt difícil de vèncer, de l'àrea més enllà de la Rambla. Caldrà esperar fins a meitat dels anys 80 per qué s'emprenqui la urbanització del Raval.

Entremig hi ha, però, un episodi molt important que té com a màxim impulsor el mateix Comte de Ricla: l'inici de la urbanització de la Rambla.

b. La urbanització de la Rambla i el Raval

La urbanització de la Rambla serà, després de la Ciutadella i la Barceloneta, la intervenció urbanística més important em presa per les autoritats militars. El Comte de Ricla, el seu promotor, abandonarà la política urbanística de caire autoritari que havien representat Verboom i el Marquès de la Mina i reclamarà la col.laboració de la iniciativa privada, intentant canalitzar-la cap a la urbanització de la Rambla i el Raval. La iniciativa privada, que fins aquest moment havia transformat la fesomia de la ciutat densificant les zones ja urbanitzades, començarà a intervenir en la urbanització de les noves àrees, primer sota les directrius dels enginyers militars i del Capità General, més tard com a promotora única.

La Rambla, que era un espai al peu de la muralla de Jaume I de funció originalment militar, havia anat adquirint, especialment durant el segle XVIII, la funció de passeig. La plantació d'arbres i l'escassetesa d'espais a la ciutat capaços pel pas folgat de carruatges, l'havien convertit en una via concorreguda que no havia modificat, però, l'aspecte residual i la posició marginal. El Comte de Ricla, tal i com havia fet el Marquès de la Mina pel que fa a les barraques de mar, s'exclamà del mal efecte que feien les Rambles i encarregà un projecte per adequar-les als patrons estètics propis de les autoritats militars.

Sembla que ja el Marquès de la Mina s'havia interessat en la reforma de les Rambles, però la primera notícia que tenim consta en els "Antecedents de l'Arxiu de la Capitania General", on es comenta que el 12 de març de 1768: "el general de Ingenieros Don

Pedro Martín Cermeño dirigíó desde Madrid al Capitán General de Cataluña un largo informe acerca del modo de hermostear la Rambla de Barcelona...". El 20 de juny del mateix any, "se autorizó al Capitán General para la concesión de armas a los particulares al objeto de atender con su producto á la recomposición del paseo de la Rambla y recinto exterior de la Plaza..." (61). L'octubre del mateix any, el Comte de Ricla insistirà en la necessitat de l'obra, però de fet, fins el 1772 no s'endegarà el projecte (62).

En les solucions adoptades es reflecteix una preocupació quasi exclusiva per l'imatge urbana. Així, les irregularitats del curs de les Rambles seran el principal problema que el projecte intentarà resoldre: des de Betlem fins les Drassanes es forçarà un traçat rectilini. Aquesta voluntat de regularitat i geometria, combinada amb la necessitat d'estimular la iniciativa privada, comportarà una pèrdua molt important d'espai públic (fig.300).

Al projecte inicial, preocupat estrictament pels problemes d'alineació, s'hi afegirà arran dels disturbis del 1773, una nova solució en la seva "entrega" contra les Drassanes. En efecte, es projectarà un semi-baluard al capdevall de la Rambla, ocupant una bona part de l'hort de Framenors; una obra que dominarà amb la seva artilleria tota l'avinguda que s'està ordenant (fig.301). Pel peu del semi-baluard, entre aquest i el que queda de l'hort de Framenors, una rampa resoldrà la connexió entre la Rambla i la muralla de mar.

Des de 1767 hi havia una proposta del Capità General "para hacer más espaciosa la muralla del Mar de Barcelona y poder ser

destinados por los fuegos de artilleria" que comportava l'enderroc "de una pequeña parte del convento de San Francisco de Asís. (63). Els interessos militars i de control apuntaven per tant a resoldre un greu problema circulatori, en connectar l'eix encara "marginal" de la Rambla amb el molt concorregut passeig de la muralla de mar.

El projecte quedarà així completat en la seva versió definitiva pel que fa a les línies essencials. Per altra banda, les solucions d'amoblament del passeig, ampliament inspirades en el model madrileny del Paseo del Prado, queden mal reflectides en els planols més coneguts entre els conservats. Últimament, però, a l'arxiu de Simancas ha estat catalogat un plànol de la Rambla de Barcelona, datat el 1775, any en que s'iniciaren les obres, que reflecteix més exactament el tractament de saló que se li prenia donar (fig.302) (64).

El 1775, amb l'enderrocament de les muralles, s'iniciarà l'obra, que finalment no s'executarà amb absoluta fidelitat al projecte i adquirirà un traçat menys rectilini. A mida que la muralla vagi desapareixent, s'aniran realitzant les peticions d'obres particulars (65). La urbanització de la Rambla progressarà, però, lentament, en tractar-se d'una àrea ja construïda que s'anirà adquant amb dificultats al projecte. Les preexistències determinaran les característiques de les diverses construccions: en alguns trams aflorarà el parcel.lari molt subdividit dels carrers econòmicament deprimits de darrera la muralla; en altres, la rectificació del traçat crearà, de fet, una nova parcel.lació (fig.303).

En conjunt, el contingut social de la Rambla sembla confi-

gurar-se com a una expansió de les àrees que s'havien definit a la ciutat del 1714. Entorn a la Portaferriça i en la proximitat del carrer Ample s'hi projecten les característiques d'aquests carrers (és particularment rellevant la construcció d'alguns palaus que es concentren a la primera zona -Palau de la Virreina (1772) i Palau Moja (1774)- o a la segona -Palau March de Reus (1776)-. En canvi, a l'entorn del portal de la Boqueria, punt tradicional de mercat que ha reforçat la seva importància com una conseqüència més del desplaçament dels pesos de la ciutat cap al Raval, es consolidarà una àrea comercial que, estenent-se pel Call, per la Rambla i pel carrer Hospital, contrapesarà els centres de la plaça de l'Àngel i el Born.

La urbanització de la Rambla no s'acusarà d'una manera immediata a l'estructura de l'espai urbà: el seu lent progrés, la crisi comercial i constructiva que omplirà els primers anys 80 (fig.275) i l'encara clar rebuig del Raval que es manifesta, com ja hem comentat, en un ràpid increment de la formació de botigues des de meitats dels anys 60, mentre que el Raval demorarà encara 20 anys el seu creixement, podrien fer pensar en una mínima repercusió d'aquesta notable iniciativa urbanística.

Ja ha quedat prou remarcada la poderosa inèrcia de l'estructura urbana, però aquesta no pot fer menystenir el pes fonamental de l'ordenació de la Rambla, que s'ha de veure com l'epísodi clau que permet d'obrir la sistemàtica urbanització del Raval. De tal manera que, el 1796, les xifres d'ànimes de comunió de la parròquia del Pi ens mostren que la població que habitava entre els carrers de l'Hospital i de Trentaclaus s'havia multiplicat ja

per 2,66 des de 1765 (66).

Si el Comte de Ricla posa les bases de la intensiva ocupació del Raval, impulsant les obres de la Rambla, serà el seu successor, el Comte de l'Asalto el que iniciarà d'una manera efectiva aquest procés. En efecte, el Capità General Comte de l'Asalto, en el poder des de 1778, promourà la il·luminació de la Rambla. La col·locació de cadires i l'empedrat de la part de la Boqueria i es proposarà ordenar el creixement del Raval amb una disposició que obligava a que totes les travessies dels carrers hi tinguessin l'amplada mínima de dos cotxes; però, sobretot, decidirà obrir un carrer, la realització efectiva del qual no s'emprendrà fins el 1785: el carrer Nou del Comte de l'Asalto.

Malgrat el desplaçament demogràfic de la ciutat cap a ponent i tot i les noves iniciatives urbanitzadores, els centres medievals seguiran mantenint un pes fonamental: el 1784, el preu del sòl al Born era de 18 rals el pam, mentre que a la Rambla es pagava a 10 rals. No és estrany que s'emprenguessin obres importants de renovació en els centres tradicionals: primer una nova ordenació i empedrat del Born i, ja el 1782, un projecte d'alineació del carrer de l'Argenteria, eix vertebrador de l'àrea activa de la ciutat. El Pla de Palau, per altra banda, amb la reconstrucció de la Llotja (1772) i l'edificació de la Duana (1790) es confirma com a principal centre monumental i representatiu de Barcelona.

L'any 1786, l'Ajuntament, en una resposta a les autoritats militars, considerava el Raval com a àrea marginal i afegia que el comerç preferia localitzar-se vora el portal de Mar, i que si

es pogués poblar l'Àrea de l'Esplanada i la Ciutadella, en pocs anys es veuria plena d'edificis que proporcionarien "una comoditat inexplicable" als barcelonins (66 bis). La Ciutadella, destinada encara a durar molts anys, no permetrà el front d'expansió proposat per l'Ajuntament, i el Raval es convertirà en l'única alternativa al creixement de la ciutat.

L'acabament del carrer Nou, el 1788, es pot prendre com a punt d'arrencada de la urbanització del Raval. A partir d'aquest moment, l'Ajuntament comença a rebre propostes de noves creacions de carrers. Les autoritats municipals adoptaran en aquesta àrea una actitud totalment passiva i tampoc els Capitans Generals es preocuparan de promoure un projecte de conjunt pel sector. Serà la iniciativa privada la que donarà forma al Raval: l'obertura de carrers obeirà al simple interès econòmic i les noves vies permetran l'augment del nombre de cases, però no corregiran l'escassa vertebració de l'àrea. El teixit urbà que s'en derivarà tindrà una estructura viària amb molts dels defectes que tenia a la ciutat medieval, tan bescantada pels contemporanis.

Entre 1788 i 1808, any de l'invasió napoleònica, prosseguirà la urbanització de la Rambla i l'obertura de nous carrers al Raval. En efecte, els "quadernos..." mostren, entre 1786 i 1807, com l'activitat constructiva es concentra en més d'un 42,2% al Raval (contra proporcions anteriors del 14,4%, el 20,7%, 32,9% i 25,9%). En aquest creixement actuen conjuntament les noves iniciatives urbanitzadores i la implantació de nombroses fàbriques d'indianes. És a partir dels anys 80 (fig.275) (67) que es fa més clar i contundent el creixement en el nombre d'indústries a la

ciutat. La major proporció d'elles, i sobretot les més grans i modernitzades es situaran al Raval, que s'especialitza ràpidament (fig.294) (68).

Entorn a les noves fàbriques, la residència obrera farà créixer la densitat d'aquests barris. Els nous carrers urbanitzats al Raval tendiran a adoptar les noves tipologies d'"escaleta", més evolucionades i perfeccionats els seus esquemes, cosa que contribuirà a la ràpida densificació del sector. Aquesta densificació, però, al igual que l'acceleració constructiva que observem, es dona, al Raval, sobre una base demogràfica i construïda molt baixa comparada amb la de la ciutat de llevant, que no deixa de créixer a un ritme molt respectable.

En ambdues zones, a finals de segle, la transformació tipològica de les unitats residencials serà un fet generalitzat. Si del total dels edificis obrats entre 1772 i 1773 només un 13,3% era de més de 4 pisos, ja entre 1790 i 1791 representen el 73,5% (69).

El problema de les alçades, que havia quedat pendent l'any 1771, tot i que el mestre d'obres de la ciutat, ja el 1770 havia fet una proposta de limitar les alçades de les cases, sorgirà cada vegada amb major urgència (70). El 1779 es va tractar en Junta de Sanitat el problema de les alçades. Ho comenta una representació adreçada per l'Ajuntament a la Reial Audiència, anys després, el 1791: "con motivo del aumento de la población de esta capital muchos particulares dueños de casas con la idea de mayores lucros iban levantando sus edificios á mayor altura de la que antiguamen

te se acostumbraba de modo que querian algunos levantar sin limite" (71).

Consultats els metges, van coincidir unànimement "que no debería permitirse más elevación que la de 90 palmos del suelo de los edificios al texado no permitiendose más que quatro pisos o tres pisos y entresuelo lo qual motivó que el Ayuntamiento en las licencias que preceden á la execución de las obras no las haya concedido para mayor elevación que la de 90 palmos; pero ha acreditado la experiencia que algunos han querido insistir, otros pasando de la licencia concedida han levantado sus edificios más de los 90 palmos, y otros queriendo entender que el Magistrado solo puede imponer ley en quanto a la parte exterior ó de las calles dejando esta a los 90 palmos han levantado altos para habitaciones y para obradores de algun artefacto retirandose solo de la parte exterior cinco o seis palmos..." (71); el que fa suposar problemes higiènicos molt greus en una ciutat que, per estar emmurallada, no permetia la còmoda circulació de l'aire. Per tant, tot i els límits imposats per l'Ajuntament el 1791, el problema de les alçades estava encara per resoldre.

A finals del segle XVIII, el procés més agut de densificació només repercutirà amb intensitat a les àrees ja fortament poblades el 1770. Les crisis de finals de segle, que es marquen clarament a la corba d'activitat constructiva (fig.275), contribuiran, però, a reforçar els vells centres de la ciutat i a fer que Barcelona miri novament cap a l'Esplanada i la Ciutadella, per intentar aprofitar l'àrea perduda el 1714. Primerament, la guerra contra la Convenció, amb la presa del castell de Sant Ferran de

Figueres el 27 de novembre de 1794, serà motiu de la primera petició oficial de que s'enderroquin les fortificacions que amenacen la ciutat (72). Aquesta petició, que el 29 de desembre de 1794 van adreçar els Diputats de l'Ajuntament i la Junta Superior erigida per ocupar-se de les contingències de la guerra, fonamentava els seus arguments en criteris estrictament defensius.

Estem en un període en el qual el sistema de fortificació bastionat, tot i que perdurarà encara durant molts anys, comença ja a entrar en crisi. En tot cas, no es veu ja com una garantia defensiva; i en el cas de les ciutadelles, i més després de l'episodi de Figueres, es veuen com a una amenaça per la ciutat. Així, la memòria argumenta: "No siendo lo más difícil en caso de sitio tomar la Ciudadela de Barcelona por su actual disposición, parece que debería llenarse el foso que media entre la Ciudad y la Ciudadela, ó adoptar el medio de que aquella fortificación fuese permanentemente ofensiva á los Enemigos de S.M. y no á sus vasallos en quienes tiene depositada su confianza: pues si esta no se practica, los Enemigos teniendo la Ciudadela serian tambien dueños de la Ciudad y en pocas horas la tendrían destruída" (73).

L'argumentació era impecable des del punt de vista militar, però sembla evident que pels Diputats i pels barcelonins en general, la proposta significava molt més que el que s'expressava a la Memòria. Primerament, suposava eliminar un element repressiu odiat i temut; i en segon lloc, suposava, en un moment de fort creixement urbà, el disposar d'una extensa àrea d'expansió en el punt més privilegiat de la ciutat. Quan ja en el segle XIX es repeteix aquest tipus de peticions i propostes, els aspectes esmen-

tats quedaran perfectament explícits. La resposta per part del Govern serà el silenci, i en aquest cas les forces franceses no arribaran a assetjar la ciutat.

Els canvis polítics, que aproparan la monarquia a la França republicana, enfrontaran, ja acabant el segle, el país a l'Anglaterra, amb una repercussió molt més profunda en el comerç de la ciutat. La corba de cases reedificades és prou explícita. L'any 1796, segons Vicens Vives, és l'any que enregistra una major pujança de moviment en el port de Barcelona; també és un moment d'avançada de l'índex de natalitat que no deixa de ser un bon signe de prosperitat; i de la mateixa manera, la nostra corba assenyala una punta de les més clares de tot el període. L'esclat quasi immediat de la guerra contra Anglaterra crea una crisi sobtada, que no acabarà fins el 1802, quan es firmi la Pau d'Amiens (fig.275).

La crisi comercial aturarà la construcció residencial, però es mantindrà puixant la construcció d'instal·lacions industrials; i els problemes d'atur creats per la conjuntura político-econòmica faran que aparegui una Junta d'Auxilis que promourà obres per donar feina als aturats. Seran uns anys d'intensa activitat en obres públiques: es treballarà en els camins d'accés a la ciutat, en els camins de ronda, en el passeig de la Rambla, a la Barceloneta...; però l'obra més destacada del període és, sens dubte, la que es realitza a l'Esplanada de la Ciutadella (74).

En efecte, a l'Esplanada, fins ara buida i sense altra funció que la de plaça d'armes i espai de servei militar de la fortalesa, s'hi projectarà un nou passeig al que se li donarà el nom de Passeig de l'Esplanada, de Sant Joan o Lancastrin. Les obres

començaran aviat (segons R.Mª Garcia Domènech, el 10 de desembre de 1797 ja hi treballaven 160 homes) i les obres de construcció s'allargaran fins l'any 1802, any de la vinguda dels reis a Barcelona (74).

Paral·lelament, es recuperarà la idea d'edificar barraques sobre el rec, idea que ja havia sorgit els anys 70: les cases que s'hi construïran serviran per finançar el passeig en construcció (fig.304,305).

Per altra banda, el 5 de març del 1796, és concedit permís per a construir botigues adossades a les muralles prop del Portal Nou (75). L'àrea quedarà substancialment modificada i el nou passeig introduirà una funció d'esplai i de lleure, d'acord amb les noves necessitats culturals i socials de les classes urbanes, necessitats i gustos que provenen d'Europa i de Madrid. Una funció d'esplai que ja havia aparegut a la Rambla i als passeigs de ronda fora muralles, però que era estranya a aquest sector de la ciutat, fins ara exclusivament comercial i industrial, i que tindrà una repercusió de llarg abast en aquesta àrea de Barcelona.

En acabar el període, malgrat l'empenta urbanitzadora a la Rambla i el Raval, no s'haurà substituït, ni molt menys, els antics centres actius de la ciutat -les últimes intervencions a l'àrea activa ho demostren-; però haurà començat a estructurar-se un marc urbanístic més idoni, tant en l'ordre estètic com funcional, que podrà en un futur pròxim discutir la centralitat al Born i a la plaça de Palau (fig.306).

4.6. Una ciutat estancada: 1808-1833

4.6.1. Crisi europea, crisi hispànica

L'expansió econòmica i demogràfica sense precedents del segle XVIII haurà deixat un sòlid sediment. De fet, haurà suposat un canvi estructural en profunditat que, malgrat l'adversa conjuntura de la primera meitat del segle XIX, oferirà una base prou sòlida per reemprendre, quan les condicions siguin favorables, el desplegament interromput. Res, però, sembla anunciar aquest desplegament durant les primeres dècades del segle. A Barcelona se sentiran els efectes combinats d'una gran crisi europea i d'una crisi estrictament espanyola derivada de la pèrdua dels mercats colonials.

Efectivament, a tota Europa es manifesta, en el període posterior a les guerres napoleòniques, una llarga i general depressió (76), després de l'alça de finals del XVIII, la culminació de la qual coincideix a Espanya amb la guerra de la Independència: es produirà un llarg i sostingut descens dels preus que es perllongarà fins el 1843. A Espanya, aquesta llarga depressió europea anirà sensiblement paral·lela a la crisi de l'antic règim, crisi que s'allargarà fins l'acabament de la primera guerra carlista.

Com a conseqüència, aquest serà un dels períodes més negres de la història del país (sobre aquesta valoració sembla haver-hi un consens pràcticament total), un punt en el qual s'inicia el retard endèmic de l'Espanya contemporània. Amb tot, un dels

trets més rellevants d'aquest període és, a Catalunya, l'extraordinari impuls demogràfic que fa quasi duplicar la població. Un impuls demogràfic que Barcelona no seguirà: de fet, la ciutat comtal perdrà pes dintre del conjunt català.

Els primers censos del segle, encara que no molt fiables, poden servir com a aproximació. Observem en el cens de 1832 els mateixos habitants que a finals del segle XVIII (112.683 habitants descomptant Gràcia i Hostafrancs) (77): entre aquesta xifra de 1832 i l'estimació feta per Laureano Figuerola corregint el cens de 1848 (78), la població hauria augmentat de l'ordre d'un 29%. El cens de 1859, que es pot considerar ja un cens fiable, marca un nou creixement del 12%. En conjunt, la població s'haurà incrementat durant la primera meitat del segle en un 49% i el creixement ja no es deturarà.

Situat en el context català, aquest avanç demogràfic no resulta gaire important. Tot i així, la ciutat jugarà un paper decisiu com a centre econòmic i com a centre polític. Malgrat la crisi, la ciutat mantindrà les bases estructurals d'una concentració industrial fonamentada en el període anterior, i la classe emergent, la burgesia, classe urbana per excel·lència, adquirirà una creixent incidència política i ideològica.

En efecte, afermada una sòlida posició econòmica durant l'expansió del segle XVIII, la burgesia abandonarà progressivament la seva posició subalterna respecte l'aristocràcia terratinent, i es mostrarà cada vegada més permeable a la ideologia liberal que s'escampa durant aquests anys arreu d'Europa. Procés ideològic que es veurà en gran part impulsat pel palès fracàs de la monar-

quia absoluta restaurada, que serà incapaç de recuperar els perduts mercats colonials que havien assegurat l'antiga prosperitat, i incapaç també d'impulsar, en substitució, la formació d'un mercat nacional.

En aquest context, Barcelona, que ja s'havia convertit en la segona ciutat del país, jugarà un paper clau. En general, en un període de canvis, serà el conducte pel qual entraran les innovacions, i es convertirà en centre receptor i difusor de les aspiracions modernitzadores de la burgesia liberal. Les transformacions que sofrirà són un reflex de la ideologia, les necessitats i els interessos de la classe emergent.

Des del punt de vista econòmic, malgrat l'esllanguiment comercial i el truncat tràfic ultramarí, Barcelona manté relacions amb un molt imperfecte mercat interior que si bé no li permet de situar-se al nivell d'altres economies, ni seguir el ritme d'innovacions tecnològiques d'aquestes, li permet en canvi mantenir una certa preeminència en l'àmbit peninsular. A partir dels anys 40, Barcelona podrà aprofitar la conjuntura favorable que li ofereix el desplegament de l'economia mundial i iniciarà un creixement econòmic i demogràfic que es farà més ràpid cap a meitats del segle.

Aquí, encara que es podria portar aquest període fins al principi dels anys 40, es preferirà adoptar com a punt final l'any 1833, data d'un canvi polític que comportarà poc més tard les diverses lleis desamortitzadores de tanta repercusió urbana. Data, també, que coincidirà amb la introducció del vapor a la indústria barcelonina (1833); i en conseqüència moment clau perquè marca l'

inici d'un procés de mecanització que està a la base del gran creixement del segle: el que s'ha anomenat la revolució industrial.

4.6.2. La dominació napoleònica: Barcelona plaça militar

La dominació francesa precipita a Barcelona una crisi econòmica que a Europa encara es diferirà uns anys. En canvi, si a molts punts d'Europa l'administració napoleònica comporta una superació irreversible de les formes urbanes pròpies de l'antic règim, a Barcelona, donades les circumstàncies de guerra permanent, la repercusió redundarà únicament en el reforç de la ciutat com a plaça militar, i provocarà una congelació de les iniciatives que estaven transformant activament la ciutat.

Fins aquest moment, malgrat les crisis bèl·liques de finals del segle XVIII, la tònica econòmica i també urbanística, encara que amb alts i baixos, es mantenen. L'ocupació napoleònica significarà una clara ruptura: el col·lapse dels corrents comercials, la pèrdua dels mercats, les despeses originades per la guerra que es manifesten tant a nivell fiscal com en els pillatges i la inseguretats general, provocaran inevitablement una caiguda de l'activitat.

No es tracta, doncs, d'un moment en el que es pugui esperar un protagonisme remarcable de la iniciativa privada. Si això no vol dir que no es facin grans fortunes (Vicens ens ofereix l'exemple de Gaspar de Remisa, enriquit en aquest tèrbol període), sorprèn força les observacions de Figuerola que el consideren

com un moment de relativa prosperitat, quan es prodiguen els saquejos provocats per l'un i l'altre bàndol, i quan, a l'interior de la mateixa Catalunya, els intercanvis i les comunicacions estan seriosament impeditos (79).

Si no es poden esperar grans transformacions urbanes provinents de la iniciativa privada, tampoc la iniciativa de les noves autoritats incidirà decisivament sobre l'espai urbà, contràriament al que passa durant aquest període a destacades ciutats europees. En efecte, a moltes ciutats d'Europa, la dominació napoleònica ha quedat com un període de substancials transformacions urbanes, o si més no, com un període de florida de nombrosos i ambiciosos projectes.

Des del punt de vista de la comparació amb Barcelona, convé esmentar casos com els de Torino, Milà, Burdeus o Amberes (figs. 307 a 310); i a més, al nostre país, la mateixa capital, Madrid (figs. 311 i 312), pot exhibir un nombre considerable d'intervencions i projectes endegats pel monarca intrús, fins al punt que a aquest, irònicament, rebrà l'apel·latiu de "Pepe Plazas".

Barcelona, com a plaça militar, té més clares afinitats amb les ciutats europees ja mencionades, i sembla particularment interessant el destacar que les grans transformacions que s'operen a Torino (81) i a Milà (82) es basen justament en l'eliminació de les grans infraestructures militars, el que permet ordenar els grans espais alliberats operant una reconversió civil que configurarà nous elements morfològics fonamentals de la ciutat. El cas del Foro Bonaparte a Milà és probablement el més contundent, però, també a Burdeus (83) serà Napoleó qui finalment cedirà a la ciu-

tat els terrenys del Château-Trompette.

La situació política i militar a Catalunya i el paper de Barcelona en el marc de l'Imperi no permetran una reconversió similar. Tot al contrari, la funció i el significat repressius de la Ciutadella assoliran, en aquest període, una de les seves màximes cotes. Cal pensar en la situació de Barcelona com a bastió d'un exèrcit constantment hostilitzat, desconfiant de tots i cada un dels naturals, amb greus dificultats d'avituallament, i sense ni tan sols poguer assegurar un sistema regular de comunicacions amb Madrid i amb Paris, per veure com a impossible, no ja la reconversió de les infraestructures militars, sinó qualsevol programa d'actuació que escapés a les immediates necessitats de la guerra.

Barcelona, bé que plaça militar, tampoc es convertirà en una "ciutat d'estat", tal com les "defineixen" Morachiello i Teysot (84). Són diverses i bastant evidents les raons que expliquen aquest fet. Quan la ciutat cau en mans franceses, la hisenda imperial té fins i tot problemes per mantenir els exèrcits que dominen la península i, de fet, el període dels grans projectes que estudien Morachiello i Teysot ja s'ha acabat. Per altra banda, ocupades les fortaleses de la Ciutadella i de Montjuïc, la ciutat queda prou segura i no té un valor estratègic que justifiqui noves inversions.

Barcelona no és Amberes (fig.313). Si segons Napoleó, Amberes era una pistola apuntant al ventre d'Anglaterra, Barcelona, amb la proximitat de Marsella, una Italia pacificada i un rera-país hostil, no oferia cap avantatge com a plataforma marítima.

Els pocs projectes i inversions estaven destinats a millorar el sistema de carreteres, per facilitar els avituallaments i els desplaçaments militars. A la ciutat, els únics criteris d'intervenció urbana seran de caràcter militar i dirigits a resoldre problemes immediats: així, el 1813 s'ordena la demolició de totes les construccions que, fora muralles, impedièn la correcta defensa de la ciutat.

Molt més important serà la influència de la governació francesa. Si deixem apart l'etapa del General Duhesme, moment d'ocupació merament militar sense criteris preconcebuts de govern, des de 1810, l'evolució deliberada cap a la incorporació del Principat a França comporta l'establiment lent però segur d'una administració calcada de la francesa, que introduirà a Catalunya profundes reformes, que si bé en gran part desapareixeran amb la restauració absolutista, seran en bona mesura recuperades en períodes posteriors (85). En el camp del control urbanístic cal destacar la formació de Junes d'Obres i l'impuls a la pràctica d'alineació de carrers.

L'esmentada reforma, que hagués pogut tenir profundes repercussions urbanes (pensem simplement en el projecte de secularització del clero regular i desamortització dels bens de les comunitats religioses), no avançarà el suficient com per arribar a concretar-se en cap transformació visible, en contrast amb el que passa en ciutats franceses i italianes.

Des del punt de vista de la sociabilitat, l'estada de l'exèrcit francès tindrà influència, en certa forma, en la potenciació de la Rambla com a eix urbà. El tram entre la Portaferriça i

les Drassanes s'omple de cafés concorreguts per militars francesos i el Palau March es converteix en Capitania General. La Boqueria, a més, passa a ser cruïlla dels límits que divideixen la ciutat en quatre cantons (86). La centralitat de la Rambla serà, però, més oficial que real: la vida comercial i activa es mantindrà en els nuclis tradicionals.

Els documents on es conserven, per l'any 1812, els valors de la contribució de les patents, imposades pels francesos al comerç i a la indústria, permeten de constatar aquest fet (87). Encara que únicament ens donen les diverses activitats, llur localització i el valor de la imposició, poden servir com a punt de comparació amb altres documents anteriors i posteriors per observar, entre altres coses, la lenta però clara transició entre l'estructura de l'espai observada des del Cadastre de 1716, fins la que veurem a meitats del segle XIX a través de les guies de Barcelona (87 bis).

En efecte, el primer que cal remarcar és que dintre de la categoria que més paga hi dominen els fabricants (entre ells els fabricants d'indianes) i els negociants, als que s'afegeixen oficis com comissionistes, agents de canvi, etc., i cal remarcar també que de les 172 unitats fiscals imposades que formen aquesta categoria, 64 són fabricants. Si recordem que es tracta d'un moment d'intensa crisi, es fa encara més palès el pes que han adquirit els fabricants després del creixement de finals del XVIII.

Queda igualment clara la presència de la indústria i la importància que, en aquest sentit, ha assolit el Raval. Aquí s'hi concentra una part fonamental del total dels fabricants (49 sobre

64) mentre que al barri de Sant Pere només s'hi situen 12 fàbriques d'indianes. El canvi, per tant, des dels inicis dels anys 80 ha estat substancial. En contrast, els representants de les activitats més tradicionals, els negociants i corredors de canvi, es situen pràcticament tots a la dreta de la Rambla: uns apareixen a l'àrea tradicional dels mercaders i uns altres conformen, a la zona menys densa del barri de Sant Pere, una àrea pròxima a les fàbriques d'indianes (fig.315).

Les tres categories següents agrupen els comerciants de major nivell econòmic, amb productes de més alt preu i un mercat ampli, i defineixen bé els centres comercials: per una banda queda palès el pes fonamental del vell centre comercial i, de l'altra, s'apunta el valor creixent del nou centre de la Rambla, polaritzat de moment entorn al pla de la Boqueria i al Pla de les Comèdies, i que encara està molt lluny de poder-se comparar amb el tradicional (fig.316).

Les restants categories, les més baixes, ens ofereixen una bona aproximació a la distribució del gros de les activitats del petit comerç i la indústria artesanal. S'observa la densitat entorn als Encants i al Pla de Palau, i també els eixos tradicionals (Bòria, Carders, Assaonadors, Flassaders, Daguers, Escudellers, etc.). No obstant, les activitats es mostren més disperses per tota la ciutat que temps enrera, i en aquest sentit, sobresurt la presència del Raval en aquesta categoria, de forma modesta però ja remarcable si es compara amb el que s'observava al Cadastre de 1716: sens dubte, queda reflectit el desplaçament progressiu del pes de gravetat de la ciutat cap a ponent (fig.317).

4.6.3. La restauració absolutista

Amb la marxa dels francesos, encara que es multipliquin els projectes, les realitzacions seran escasses i aniran encaminades, sobretot, a reparar els efectes de la guerra. Entre els projectes, convé remarcar, el 1814, una proposta d'eixample de la ciutat que fa el nou Ajuntament, on s'aconsellava "... se ampliasse la fortificación de esta Ciudad incluyendo en su recinto la Barceloneta y Ciudadela, quitando a esta los baluartes del Rey y de la Reyna, que dirigidos contra la población, ha demostrado la experiencia de estos años pasados lo que han sido perjudiciales y quitando asimismo el baluarte llamado de mediodía, á que quedavan subrogados el de la linterna y otras fortificaciones exteriores y dando á la plaza comunicación con la de Monjui, sin perjuicio de las huertas intermedias con otros puntos que ha indicado proviene promover, todos importantes, como son, la formación del puerto, rectificación y variación de desguace del Río Llobregat, reedificación del Matadero, observancia de las Constituciones de Cataluña, fomento de estudios, conservación de los Colegios y Gremios y construcción de Lazareto y almacenes para las ventilaciones de Sanidad" (88).

El programa era, per tant, ampli, però hi destacava la voluntat d'eliminar la Ciutadella i eixamplar la ciutat cap a l'àrea desocupada i cap a la Barceloneta. Demanda que palesa, per una banda, la profunda aversió que senten els barcelonins per la Ciutadella, que ha acusat durant la invasió francesa el seu caràcter amenaçant i repressiu: efectivament, presa per sorpresa per les tropes franceses, la Ciutadella s'havia mostrat ben poc útil

per a la defensa i s'afirmava com a pur instrument de repressió.

Per l'altra banda, l'ampliació que es proposa no es limita a l'ocupació de l'espai de la fortalesa i l'Esplanada, sinó que intenta un eixample de gran envergadura entorn al punt encara més valorat de la ciutat, incorporant la Barceloneta, i soldant així, amb una nova formació de teixit, els fragments d'aquella dislocació de l'espai urbà que havia provocat la Ciutadella (fig.318).

En efecte, el projecte eliminava el perill però, sobretot, creava una àrea urbanitzable: la proposta ens mostra que, tot i la importància adquirida per la Rambla, el Pla de Palau i el Born es mantenen com a centres d'una gran potencialitat expansiva. D'haver prosperat aquest projecte, la fesomia de la ciutat hagués canviat molt substancialment, ja que hom hauria alliberat una àrea per urbanitzar, de superfície no gaire inferior al Raval, en una situació amb grans i variades possibilitats. La proximitat del port, del barri industrial de Sant Pere i del centre monumental i representatiu del Pla de Palau, oferien una evident diversitat d'alternatives i, per tant, múltiples opcions d'adaptació a les necessitats canviants de Barcelona.

Les possibilitats de construir una ciutat més adequada a la burgesia van xocar, per un costat, amb una precària conjuntura econòmica i, per l'altre, amb un obstacle encara més ferm: els interessos militars que consideraven la ciutat com a plaça forta i element clau de la defensa del Principat. Però sobretot, la conservació de les defenses assegurava el control sobre la gran aglomeració barcelonina, propícia als "rebomboris i bullangues", i per tant, temuda des de les instàncies governamentals.

Davant la impossibilitat d'ocupar l'Esplanada i el solar de la Ciutadella, sorgirà la idea d'eixamplar i de millorar la urbanització de la plaça Palau. Aquest eixample ideat per primera vegada el 1818 sota el comandament del Capità General Castaños (89), suposarà un modestíssim increment de la superfície urbana, però apuntarà a una requalificació important d'aquest espai que ja havia sofert un lent però ferm procés de monumentalització al llarg de la seva història (fig.321).

Entre les escasses realitzacions del període, cal mencionar la formació de nombroses juntes d'obres destinades especialment a l'alineació de carrers (90). El gener de 1817, el Diari de Barcelona feia un resum de les obres realitzades: restablir la circulació per les muralles de terra i de mar, deixar expedit els portals de Sant Antoni, Angel i Nou, plantar arbres en el frontis de la Barceloneta, refer el jardí botànic, arreglar les carreteres de la Creu Coberta i Montjuïc i el passeig a la Font Trobada.

Convé destacar, entre aquestes intervencions, la formació, el 1815 i per iniciativa del Capità General Francisco de Castaños, del Jardí del General, que malgrat les seves reduïdes dimensions, és remarcable per tractar-se del primer parc públic barceloní i, sobretot, perquè novament ens mostra, amb la seva localització pròxima al centre actiu, la gran atracció que exerceix aquesta àrea (fig.322).

L'altra realització ressenyable del moment incidirà també en zones d'urbanització consolidada. El 12 de març de 1816, el Capità General va dictar ordre de que "se empiedren instantàneamen-

te todos los cementerios..." (91), amb la qual cosa es convertien en públics aquests espais que les parròquies es resistien a cedir (fig.322); serà, de fet, el final d'un llarg procés que s'havia i niciat amb la construcció del Cementeri Nou a la platja de la Mar Vella, l'any 1775.

4.6.4. El trienni liberal

La restauració de l'absolutisme monàrquic després de l'ocu pació francesa no va resoldre cap dels problemes que el país tenia plantejats, i va crear, en realitat, una situació autènticament catastròfica: desaparició de la flota mercant, caiguda de les exportacions, incapacitat de recuperar les possessions americanes emancipades i, sobretot, fallita de la hisenda reial. La burgesia, que durant el segle XVIII s'havia conformat en mantenir una posició subalterna respecte de l'aristocràcia terratinent que li assegurava un pròsper mercat colonial, es va veure abocada, davant de la patent incapacitat del nou règim i estimulada per les doctrines liberals esteses per tota Europa, a prendre la iniciativa a l'arena política. El desplegament econòmic exigia l'eliminació dels obstacles institucionals com els gremis, el règim senyorial agrari o l'amortització de la terra de gran part dels rentistes nobles o eclesiàstics.

La pròpia debilitat de la monarquia va fer que els liberals aconseguissin que el 1820 Ferran VII firmés la Constitució de 1812. El nou règim va endegar un conjunt de mesures desamortitzadores que tenien un doble objectiu: primer, cobrir el desmesu-

rat deute de l'Estat, i en segon lloc, estimular l'economia posant en circulació els bens amortitzats. Paral·lelament, amb la llei del 27 de setembre de 1820 es van suprimir els "mayorazgos", el que suposava la desvinculació dels bens de la noblesa que també podien entrar així en el mercat.

Aquestes mesures estaven cridades a tenir una profunda repercussió a la ciutat. A Barcelona, la supressió de les comunitats religioses amb menys de 24 frares, va afectar a 11 dels 23 convents de la ciutat, amb el qual es van crear expectatives que van reforçar la voluntat liberal de transformació del marc urbà.

Malgrat el poc temps que van tenir els liberals durant el Trieni, els projectes que van endegar s'organitzaren d'acord amb un programa implícit que apuntava a la superació de la ciutat d'antic règim. En aquesta línia, alguns edificis religiosos van canviar de funció: Santa Agueda i Santa Caterina es van convertir en casernes, el Seminari en hospital, Santa Clara en oficines públiques, Sant Sebastià en gimnàstic militar, quartel i presó reialista...; es va traslladar la presó de la plaça de l'Àngel al monestir de Sant Pere de les Puelles, eliminant aquesta funció, ara mal vista, del centre comercial.

En aquest mateix sentit, l'alliberació de solars cèntrics va permetre de preveure una renovació urbana ambiciosa. Des de la premsa es va defensar la necessitat d'obrir grans places, entre altres coses per formar els batallons de milicians; es proposava enderrocar l'atri de l'Hospital de Sant Llätzer per engrandir la plaça del Pedró, treure la tàpia de Sant Agustí i unir el seu pati interior amb la plaça, suprimir la tanca de Santa Caterina, a-

nivellar els graons de l'antic cementiri de Sant Pere, etc. (92).

La voluntat d'articular una bona infraestructura d'edificis i espais públics no va tenir temps de concretar-se, però va deixar apuntades les línies d'actuació futura. La Diputació va aprovar, el gener de 1822, el projecte de plaça de "los Héroes", sobre el solar del convent dels Caputxins concedit per les Corts a la ciutat per formar plaça pública (93).

L'Ajuntament constitucionalista, a part de plantejar novament l'enderroc de la Ciutadella i la formació d'un eixample que aprofités l'àrea ocupada per aquella, una vegada més sense èxit, proposa intervencions en els centres tradicionals de la ciutat -la plaça Palau i la plaça de Sant Jaume- que es complementen amb la regularització de l'amplada del passeig de la muralla i el projecte d'eix transversal (el futur carrer Ferran). En el conjunt de transformacions previstes, s'hi veu la voluntat d'integrar al nou marc urbà organitzat entorn de la Rambla, els vells centres que mantenen, amb tota la força llur funció i significat històrics. Al Pla de Palau, el projecte preveia, d'acord amb la idea sorgida durant el període absolutista, ampliar i reforçar el caràcter monumental d'aquest espai urbà (fig.321). Amb el desplaçament de la muralla, la construcció d'un monumental portal de Mar i la urbanització de la plaça, que estava pràcticament sense començar, s'intentarà dotar d'un marc adequat a la Llotja, a la Duana i al Palau del Capità General.

És més significativa, però, la reforma de la plaça de Sant Jaume, que proposava integrar en una mateixa plaça els edificis de la Diputació i de l'Ajuntament. El projecte pren tot el seu re

lleu en el context dels canvis institucionals que van promoure els liberals, amb l'adopció de les Diputacions Provincials i dels Ajuntaments, com a institucions locals de caràcter col·lectiu (94).

A Barcelona, àmbdues institucions entroncaven amb els vells òrgans de poder que tenien les seves seues ben definides des de la baixa Edat Mitjana. L'operació comportava una ampliació de l'espai públic i, per tant, l'enderrocament de construccions existents entre les quals es comptaven la batllia reial i l'església de Sant Jaume. La plaça que es volia obrir quedaria presidida per la façana de la Diputació construïda per Pere Blai el 1596, a la qual es contraposava una nova façana, d'estil neo-clàssic, de l'Ajuntament de la ciutat.

El 22 de febrer de 1823, s'aprovà "derribar el pórtico de la Iglesia de San Jayme à fin de que de este modo empiece à formarse la plaza que tan necesaria es en el centro de la ciudad..." (95), i el 8 d'abril del mateix any s'havia dividit els edificis a enderrocar en dos grups: el primer incloïa l'església de Sant Jaume, la casa de la batllia i part de l'existent edifici de l'Ajuntament; el segon, la casa dels comuns dipòsits, la casa de la font i part de la del rector de la parròquia de Sant Jaume (96).

Amb la nova restauració de la monarquia, el programa urbanístic liberal quedarà quasi totalment cancel·lat, però haurà donat les pautes per a una transformació urbana que acabarà consumant-se quan es produeixi l'ensorrament definitiu de l'Antic Règim.

4.6.5. El nou període absolutista

Els esdeveniments polítics, però, van suposar un frè a la majoria dels projectes liberals. La desamortització no havia aconseguit reduir la pressió fiscal, i la pagesia, que n'era la més perjudicada, es va aixecar contra el règim constitucional. A l'abril de 1823, l'entrada dels Cent Mil Fills de Sant Lluís, força enviada per les potències conservadores d'Europa, posava fi al Trieni Liberal. Els béns eclesiàstics van ser retornats als seus antics propietaris i el règim absolutista establert no va adoptar noves solucions i es mostrà incapaç de donar resposta a la situació crítica del país.

El nou Ajuntament absolutista, encara que no va abandonar tots els projectes constitucionals, es va veure molt limitat per l'esmentada devolució dels béns eclesiàstics i per la manca de recursos. La presó va retornar a la plaça de l'Àngel; al pla de Palau, el vell portal de Mar havia estat enderrocat el 1822, però els treballs quedaren interromputs fins el 1826, any en el qual es va ampliar la plaça, i no arrencaren efectivament fins als anys 30.

A la plaça de Sant Jaume, les obres es van prosseguir lentament després d'una aturada per legalitzar les expropiacions, el que comportava indemnitzar a la parròquia de Sant Jaume i al Rei. Per altra banda, la devolució del solar del convent dels caputxins va impedir la formació de la plaça concedida, però no va ser obstacle per que s'obris el primer tram del carrer Ferran, que va empalmar amb la plaça de la Trinitat i, per tant, amb el carrer Avinyó (figs.319-322).

Tret de les obres projectades o començades durant el període constitucional, són dignes de menció la conversió en plaça de les Basses de Sant Pere (1825) i, sobretot, la formació del passeig de Gràcia, les obres del qual són contemporànies de la formació del nucli de Gràcia fora muralles. No serà fins més tard, quan la lleugera reactivació que es deixa sentir des de 1827 es reflecteix en l'obertura de nous carrers al Raval a partir de 1833. El Raval i la Barceloneta, de fet, seran les àrees més importants d'absorció dels increments demogràfics d'aquest període. En canvi, l'àrea ocupada per les parròquies de Santa Maria del Mar, Sant Pere i Sant Cugat, el barri tradicionalment més actiu, es manté pràcticament estacionària entre el cens de Floridablanca i el de 1832.

Durant el llarg període entre 1808 i 1833, la ciutat sofrirà poques transformacions d'envergadura: la situació bèlica primer, la inestabilitat política després i l'ampli predomini dels sectors més reaccionaris del país, es combinen amb l'adversa conjuntura econòmica per bloquejar qualsevol possibilitat de canvi. A la ciutat, l'alternança d'Ajuntaments de diferent signe polític no suposa imatges i projectes de ciutat radicalment diferents.

S'aprecia, de fet, una perceptible continuïtat del projecte a través de consistoris de signe ben divers. Les diferències resulten sobretot dels obstacles que imposen instàncies externes a la pròpia ciutat. Les intocables infraestructures militars, els béns amortitzats del clero regular i secular, la situació econòmica, etc., són les barreres més visibles a una substancial transformació del marc urbà.

Són limitades les possibilitats d'expansió i "modernització" a l'espai intra-muralles. Segons dades de Cerdà, si a la ciutat es construeixen, entre 1830 o 1835, 52 cases sobre nous solars, a Gràcia se'n construeixen 72, el que dóna la mesura de les limitacions mencionades. Dintre de la ciutat, el creixement, molt lent, es materialitza en la ralentida urbanització del Raval i en la disminuïda activitat a les àrees urbanitzades, que es limita fonamentalment a l'aixecament de pisos sobre les cases existents, i a la lenta formació dels nous espais urbans ja mencionats: Rambla, carrer Ferran, plaça de la Constitució (Sant Jaume), etc.

Els preus del sòl en el recinte emmurallat potencien el creixement del barri de Gràcia extramurs, un barri que tindrà, com hem assenyalat, una extraordinària expansió durant aquest anys (passa de 3.735 habitants el 1832 a 12.975 habitants el 1849). En aquest sentit, cal fer notar que les cases de nova planta al Raval, bé que dirigides a una població de renda relativament baixa, suposaran sovint operacions de molt considerable envergadura immobiliària, comparables pel seu volum econòmic a les empreses en els nous centres de la ciutat: grans cases del carrer Carretes o Robadors que tenen un valor econòmic comparable i sovint superior a les noves construïdes al carrer Ferran VII, que es comença a perfilar com un dels punts més apreciats de la ciutat.

El negoci immobiliari, que des del segle XVIII s'ha anat confirmant com un dels agents més actius en la transformació de la ciutat, encara que durant anys es mogui amb un ritme ralentit, s'anirà afirmant durant el XIX com un dels factors essencials en la producció de la ciutat, amb una influència fonamental en la po

lítica municipal.

Durant aquests anys de crisi, la manca d'espais urbanitzables, l'alt preu del sòl i l'adversa conjuntura econòmica hauran limitat seriosament les possibilitats d'actuació de la iniciativa privada i de la iniciativa pública. Seran els factors polítics els que propiciaran un canvi. De les dues possibilitats bàsiques per operar una radical transformació de l'espai urbà, la desamortització i l'eliminació de les infraestructures militars més constrictives, la primera es farà possible amb l'apropament de la monarquia a la burgesia liberal; la segona, en canvi, trigarà encara molt a produir-se. El moment i l'ordre en el que es produeixen aquests dos processos que, com hem vist, a moltes ciutats d'Europa ja fa temps que s'han consumat, tindrà gran repercusió en el futur de la ciutat.

4.7. La desamortització i la ciutat liberal (1833-1869)

Molt sovint, es considera els començaments dels anys 40 com a moment en el que es manifesta l'inici d'un canvi de conjuntura; però, des del punt de vista de la ciutat, sembla un límit més significatiu i més clar el moment en el que s'inicia la nova organització urbana liberal que comportarà les lleis desamortitzadores i d'expropiació.

Independentment de la lògica de les forces econòmiques, els canvis institucionals i les noves lleis decretades tenen un gran pes específic i una gran incidència sobre l'espai urbà, el

que fa necessari adoptar aquí com a data límit l'any 1833. I ultra els canvis institucionals, és aquesta la data de la primera fàbrica de vapor instal·lada a la ciutat i al país: la fàbrica Bonaplata apareix el 1832.

La crítica situació de la hisenda reial i les necessitats dinàstiques havien aconsellat a la monarquia una aproximació als liberals. El règim constitucional que sobrevindrà a la mort de Ferran VII (1833) establirà definitivament la llibertat d'indústria, sancionant així sobre el paper la progressiva pèrdua de control dels gremis. Com diu Artola, es posen les bases d'una societat que es configurarà d'acord amb el triple principi de llibertat, igualtat i propietat (97).

D'altra part, arran de l'epidèmia de còlera de 1834 i dels avanços de la sublevació carlista, es va crear una situació explosiva que provocarà la crema de convents de 1835. Aquest fet, bé que condemnat per la burgesia, va ser aprofitat per promulgar les lleis de desamortització dels béns eclesiàstics.

Ja durant el juliol de 1835 es va decretar la supressió dels convents i monestirs de religiosos de menys de 12 individus professos. Amb la pujada al poder de Mendizábal es va ampliar l'abast de les mesures desamortitzadores, restablint l'11 d'octubre de 1835 la vigència del decret de l'1 d'octubre de 1820; i el 3 de març de 1836 la desamortització es va estendre a quasi tots els convents i monestirs religiosos de varons.

Més tard, el 29 de juliol de 1837, van ser suprimits els convents i monestirs de religioses (98). Paral·lelament, el 30 d'

agost de 1836, un Reial Decret restablia la llei de 1820 que suprimia els "mayorazgos". Aquest decret, però, no va tenir ple efecte fins la llei del 19 d'agost de 1841. Finalment, van passar a l'estat els béns del clero secular el 2 de setembre del mateix any.

El procés desamortitzador sofrirà una paralització arran dels successos polítics de 1843. La presa del poder pels moderats comportarà iniciatives d'aproximació a la Santa Seu. La llei del 3 d'abril de 1845 comportarà el retorn dels béns de la majoria de les comunitats de monges, i finalment s'arribarà al Concordat del 16 de març de 1851. Tot i així, en aquests anys s'haurà produït un transvàs de propietats molt important que tindrà repercussions fonamentals encara no prou estudiades.

Donat que la debilitat de la burgesia no permetrà consumir una revolució pròpiament burgesa, el procés desamortitzador es convertirà en l'episodi fonamental de la revolució liberal del nostre país. Serà la peça clau de la política constitucional: per una banda, el producte dels béns desamortitzats ha de servir per fer front a les molt deteriorades finances de l'estat; per l'altra, la compra d'aquests béns comportarà la formació d'una densa xarxa d'interessos creats que serviran per recolzar el nou règim en una situació encara d'extrema debilitat; finalment, l'entrada en el mercat d'una massa de béns tan considerable contribuirà a estimular una economia molt deprimida.

Aquest últim extrem no ha estat encara estudiat amb detall, però segons Fontana, en el llarg període de prosperitat que s'obre els anys 40 i durarà fins a meitats dels 60, "... tal vez in-

fluyera (...), de forma que no podemos aún precisar el hecho de la desamortización, por el doble mecanismo del aumento de la producción agraria (por lo menos de la parte comercializada de la producción agraria) y de la movilización de capitales que, a través del estado, pudieron incidir en la revitalización de la economía española" (99).

A l'àmbit urbà, el procés desamortitzador originarà canvis essencials i permetrà a la burgesia portar a la pràctica un programa de transformacions anunciat, en part, durant el Trienni Liberal. Fora dels ordres dedicats a l'ensenyament i la beneficència, tots els convents i monestirs seran suprimits d'acord amb les lleis esmentades, emeses entre 1835 i 1843.

Això comportarà la desaparició d'un dels principals agents i protagonistes de l'escena urbana dels segles precedents. Els edificis que ocupaven seguiran sort diversa: en part passaran a reforçar la xarxa d'edificis públics i en part es privatitzaran; alguns seran enderrocats i d'altres es mantindran llarg temps albergant diverses funcions. La devolució d'alguns convents a partir de 1845 no impedirà l'alliberació d'un bon conjunt d'edificis i solars, molts d'ells en punts molt centrals de la ciutat. S'obrirà amb això un període de transformacions urbanes que suposaran la creació de serveis, equipaments, espais públics i recintes fabrils: és durant aquests anys quan la ciutat treurà partit de la "concentració parcel·lària" que els convents van provocar els segles XVI, XVII i XVIII (fig.323).

El simple canvi d'ús d'aquests edificis suposa ja un canvi radical respecte de la ciutat d'antic règim, però, a més, el dis-

posar de noves àrees urbanitzables, sigui per la iniciativa privada, sigui per la iniciativa pública, permet una activitat urbanística que modelarà l'espai urbà d'acord amb els requeriments culturals, simbòlics i econòmics de la burgesia. Les intervencions que promourà l'Ajuntament no es limitaran, però, als espais desamortitzats, sinó que s'integraran en un programa d'actuacions més global. Aquest s'organitzarà entorn a l'eix de la Rambla -que la desaparició de convents ha dotat de nombrosos espais urbanitzables-, connectat amb el passeig de la Muralla, i entorn a l'eix transversal que havia quedat interromput des dels anys vint.

En el primer cas, la formació de les places de Sant Josep (situada on havia estat el convent d'aquest nom), de "los héroes españoles" (plaça reial, en el solar dels caputxins) i de Medinaceli (que és el resultat de l'ampliació del pla de Framenors a costa del convent) marca els episodis centrals del conjunt de projectes que s'articulen entorn de la Rambla i el passeig de la Muralla de Mar.

A l'extrem d'aquesta via, l'acabament de la plaça de Palau, projectada durant el Trienni Liberal, posarà punt final a aquesta seqüència que reforça les dues principals vies a l'Edat Moderna. En el segon cas, la represa de les obres per portar a terme el carrer Ferran apuntarà, en una primera etapa, a connectar amb la Rambla la nova plaça de Sant Jaume, on s'està obrant la façana neoclàssica de la Casa de la Ciutat (1831-1847) (fig.325).

L'obertura del carrer Ferran, a més de buscar resoldre un greu problema circulatori, i a més d'estructurar un marc urbà apropiat a la nova classe emergent, era necessari des d'un punt de